

KATALOG ZABYTEKÓW SZTUKI W POLSCE

TOM XI
WOJEWÓDZTWO BYDGOSKIE

POD REDAKCJĄ
TADEUSZA CHRZANOWSKIEGO
I MARIANA KORNECKIEGO

ZESZYT 19

POWIAT WĄBRZESKI

INWENTARYZACJĘ PRZEPROWADZILI
TADEUSZ CHRZANOWSKI I MARIAN KORNECKI

INSTYTUT SZTUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
WARSZAWA 1967

Recenzenci:

MARIAN BISKUP

MARIA i EUGENIUSZ GAŚSIOROWSCY

KATALOG ZABYTEKÓW SZTUKI W POLSCE

Redaktor naczelny

JERZY Z. ŁOZIŃSKI

Zastępca redaktora

BARBARA WOLFF-ŁOZIŃSKA

Organizacja prac inwentaryzacyjnych: Ryszard Brykowski. Asystent redakcji: Maria Lewicka. Redakcja mieści się w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, ul. Długa 28

Z OKAZJI SETNEGO ZESZYTU

Niniejszy zeszyt wprowadza nas na teren dziewiątego województwa objętego wydawnictwem Katalog zabytków sztuki w Polsce. Jest to zarazem jubileuszowy, setny z kolei zeszyt katalogu, ukazującego się nieprzerwanie od r. 1951, a stanowiącego rezultat podjętej natychmiast po wojnie topograficznej inwentaryzacji zabytków sztuki. Pracę tę zaczęło prowadzić Biuro Inwentaryzacji Zabytków w ówczesnej Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, przeniesione w r. 1952 jako Dział Inwentaryzacji Zabytków do Państwowego Instytutu Sztuki, przekształcony następnie w r. 1960 w działającą do dziś Pracownię Inwentaryzacji Zabytków w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

W wyniku trwających już 20 lat prac inwentaryzacyjnych zostały opublikowane zeszyty katalogu obejmujące wszystkie powiaty czterech województw: krakowskiego, łódzkiego (te dwa posiadają też osobne tomy zbiorcze), kieleckiego i — wraz z będącym w druku ostatnim zeszytem — opolskiego; ponadto wydano prawie pięćdziesiąt katalogów powiatowych dla innych województw: poznańskiego, katowickiego, lubelskiego i warszawskiego, a w ramach tomu obejmującego zabytki miasta Krakowa została wydrukowana część pierwsza — okazały katalog Wawelu. W najbliższych latach ukażą się zeszyty obejmujące pozostałe powiaty opracowywanych obecnie pięciu województw, kontynuowany też będzie wielotomowy katalog Krakowa: jego część druga (Kościoły i klasztory śródmieścia, I) opublikowana zostanie w przyszłym roku. Jednocześnie podejmie się prace nad edycją dalszych tomów katalogu — województwa rzeszowskiego i olsztyńskiego oraz Gdańska i Torunia.

Zasady polskiego katalogu zabytków sformułowane przez jego twórcę, Jerzego Szablowskiego w r. 1945 i przedstawione w r. 1953 we wstępie do tomu pierwszego (woj. krakowskie), stanowiły zasadniczą podstawę dla metod opracowania wszystkich wydanych dotąd zeszytów. Metody te uległy z biegiem lat pewnym przekształceniom. Począwszy więc od tomu III (woj. kieleckie) zwiększyła się znacznie objętość poszczególnych zeszytów. Utrzymując bowiem dotychczasowy schemat rozszerzono nieco zakres katalogu, a sposób jego opracowania uczyniono bardziej szczegółowym i obszernym.

Rozszerzenie zakresu informacji objęło w pierwszym rzędzie wiadomości historyczne. Dotyczy to zarówno dziejów miejscowości, które posiadały lokację miejską (w tych wypadkach rozbudowano też charakterystykę układów przestrzennych), jak i poszczególnych obiektów — zwłaszcza architektury. Tak więc starano się zwiększyć, o ile było to możliwe bez specjalnych kwerend archiwalnych, ilość danych o właścicielach i fundatorach oraz o wszelkich przemianach, jakim podlegały budowle wielokrotnie niszczone i przekształcane, przy czym wprowadzano też wzmianki o poprzednich obiektach na ich miejscu. Wiąże się z tym dokonywanie wstępnej analizy architektonicznej nawarstwień, co poszerzyło teksty opisów, bardziej teraz zresztą szczegółowych i w wypadkach jednorodnych budynków (długość opisów kształtowana jest proporcjonalnie do wartości obiektów).

Dążność do uchwycenia w terenie możliwie pełnego materiału zabytkowego znalazła m. in. wyraz w szerszym uwzględnianiu obiektów z połowy XIX w. (zwłaszcza budownictwa) czy wytworów dawnego rzemiosła o miernej nawet wartości artystycznej. Indywidualny sposób traktowania rozciągnięto na wszystkie zabytki, a czasem nawet na ich poszczególne elementy składowe. Tak więc wyliczane, a w konsekwencji i określane pod względem ikonograficznym są np. rzeźby i malowidła w ramach ołtarzy, stall, ambon i t. d., bądź figurki i sceny zdobące przedmioty złotnictwa.

Udogodnieniem dla korzystających z katalogu ma być znacznie zwiększona od dziesięciu lat ilość ilustracji, ukazujących możliwie wszystkie godne uwagi obiekty na danym terenie, nie ograniczone do przykładów o najwyższej jakości czy najbardziej charakterystycznych (w pierwszym powojennym okresie prac inwentaryzacyjnych trudności techniczne uniemożliwiały przeprowadzenie pełnej dokumentacji fotograficznej dla celów katalogu). Dobór ilustracji ma znaczenie wartościujące, a stosowane kryteria są wypadkową dążności do utrzymania jednolitych proporcji w obrębie wszystkich zeszytów katalogu i chęci pokazania typowych właściwości regionu. Decydują przede wszystkim względy artystyczne, ale nie tylko — także kulturalne, obyczajowe, historyczne.

Począwszy od niniejszego zeszytu zdecydowano — z inicjatywy jego autorów — poprzedzać każdy katalog krótkim wprowadzeniem ogólnym. Wstęp taki ma informować o podstawowych elementach geografii historycznej regionu (m. in. o zmianach granic administracji państwowej i kościelnej) oraz charakteryzować zwięźle najważniejsze zabytki powiatu. Wydaje się, że tego rodzaju uwagi mogą dodatkowo ułatwić ocenę znaczenia i wartości bardzo różnorodnego materiału zabytkowego, i będą pożyteczne nie tylko dla mniej doświadczonego czytelnika. Wstępy te nie będą wprowadzone do katalogów województw znajdujących się już w końcowej fazie opracowania.

Dalsze rozszerzanie zakresu katalogu musi być ograniczane w imię

zachowania jednolitości ciągłego wydawnictwa, która to cecha stanowi nader istotną jego zaletę. Oczywiście jednolitość ta, jak w każdej wieloletniej pracy zbiorowej, w całej pełni utrzymać się nie da, mimo zabiegów redakcyjnych niwelujących różnice w sposobie opracowania poszczególnych zeszytów.

Ustalony od dziesięciu lat tryb prac nad katalogiem ma na celu zwiększenie kontroli zarówno w zakresie właściwego określenia zabytków, jak i możliwie wyczerpującej ich rejestracji. Teksty wszystkich zeszytów, przed oddaniem do druku, weryfikowane są i uzupełniane w terenie przez redaktorów tomów wojewódzkich, co sprawia, że stają się oni często współautorami katalogu, odpowiedzialnymi nie tylko za formalną stronę ujęcia (tego rodzaju objazdy kontrolne nie mogły być dokonywane w trakcie przygotowywania w latach 1946—51 katalogu woj. krakowskiego, w małym stopniu objęły też woj. łódzkie). O zespolonym charakterze prac nad katalogiem decyduje również udział recenzentów uzupełniających informacje historyczne, wreszcie wkład redakcji naczelnej.

Mimo starań o dokładność, katalog nie może być wolny od nieścisłości, błędów, a nawet opuszczeń. Dokonanie w trakcie inwentaryzacji właściwej ekspertyzy zabytku utrudnione jest przede wszystkim wskutek stanu jego zachowania, trudnego niejednokrotnie dostępu, niemożności przeprowadzenia analiz technologicznych itd., a niewystarczający w wielu wypadkach zasób informacji historycznych mogłby może być wzbogacony jedynie na drodze poszukiwań źródłowych. Jest też rzeczą zrozumiałą, że szczegółowe badania naukowe, jak również prace i odkrycia konserwatorskie czy wykopaliskowe wnoszą do każdego zeszytu szereg sprostowań i uzupełnień.

Naukowy dorobek wydanych dotąd 100 zeszytów katalogu wyraża się przede wszystkim znacznym rozszerzeniem kręgu materiału, który stanowić może przedmiot dalszych badań polskich historyków sztuki. Przeważająca większość zabytków publikowanych w katalogach doczekała się tutaj po raz pierwszy ujawnienia. Skutki takiego ilościowego wzbogacenia przedmiotu badań — nie mówiąc o wielu odkryciach dzieł najwyższej rangi — są już widoczne w szeregu powstałych ostatnio prac zarówno syntetycznych jak i monograficznych, a dostrzec je będzie można szczególnie we wszelkiego rodzaju studiach podejmujących problemy geografii artystycznej. Dla badań ustalających stopień rozpowszechnienia i zasięgi występowania pewnych zjawisk, typów czy gatunków, przynależność do warsztatów czy kręgów, oddziaływanie wybitnych obiektów czy twórców, tereny nieujawnionej dotąd działalności mecenasowskiej, a także nasilenie produkcji artystycznej czy ruchu budowlanego — katalog staje się szczególnie nieodzowny. Znaczenie jego oczywiście rośnie w miarę jak obejmuje on coraz większe obszary, dając coraz obfitsze zestawienia porównawcze materiału i pokazując krajozobraz artystyczny całych regionów.

Rola katalogu w dziedzinie opieki nad dobrami dawnej kultury nie ogranicza się do funkcji jaką pełni naukowo opracowany spis zabytków w rękach służby konserwatorskiej. Katalog stwierdzając, że dany obiekt posiada wartość zabytkową, oddaje go niejako pod opiekę społeczeństwa, nie będąc dokumentem prawnym spełnia podobne do niego zadanie — chroni dzieła sztuki przez samo ich ujawnienie. Świadczą o tym m. in. listowne reakcje regionalnych miłośników zabytków na szereg wydanych dotąd zeszytów katalogu. Dostrzeżenie w trakcie inwentaryzacji stanu zagrożenia licznych obiektów spowodowało zresztą w wielu wypadkach oddanie ich bezpośrednio w ręce konserwatorów.

Plon wydawniczy 20 lat prac nad inwentaryzacją zabytków jest rezultatem zbiorowego wysiłku zespołu historyków sztuki, reprezentujących trzy główne ośrodki naukowe — Kraków, Poznań i Warszawę. Główny trzon tego zespołu stanowią — obok autorów mających w swym dorobku po kilka czy nawet kilkanaście zinwentaryzowanych powiatów — redaktorzy poszczególnych tomów katalogu, pełniący tę funkcję jako pracownicy naukowcy Instytutu Sztuki P. A. N. bądź związani z Pracownią Inwentaryzacji Zabytków tegoż Instytutu wieloletnią współpracą. Wśród zadań Instytutu w zakresie badań nad sztuką polską stanowi katalog zabytków jedno z pierwszoplanowych przedsięwzięć. Współdziałają w tym zakresie z Instytutem także inne placówki badawcze, muzealne i konserwatorskie: katalog zabytków wzgórza wawelskiego opracowany został przez zespół pracowników naukowych Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, pod kierunkiem prof. dr Jerzego Szablowskiego; prace nad dalszymi częściami katalogu Krakowa jak również nad katalogiem województwa katowickiego prowadzone są w oparciu o kierowaną przez prof. dr Adama Bochnaka Katedrę Historii Sztuki Nowożytniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Przeprowadzenie inwentaryzacji zabytków województwa katowickiego, a także części nie wydanych jeszcze drukiem województw koszalińskiego i rzeszowskiego było możliwe dzięki współpracy tamtejszych konserwatorów wojewódzkich, którzy akcję tę finansowali. Stałą realizację wydawniczą katalogu zapewnią opieka Wydawnictw Artystycznych i Filmowych.

Setny zeszyt Katalogu zabytków sztuki w Polsce jest wreszcie okazją do złożenia podziękowań tym wszystkim licznym osobom, których życzliwe poparcie, współpraca i rada, tak w zakresie naukowym jak i organizacyjno-technicznym stanowią dla redakcji katalogu wydatną pomoc.

Jerzy Z. Łoziński

Redaktor naczelny
Katalogu zabytków sztuki w Polsce

WSTĘP

Powiat wąbrzeski położony jest na obszarze pojezierza chełmińsko-dobrzyńskiego, w dorzeczu Wisły i jej prawego dopływu Drwęcy, granicząc z powiatami: od pn. grudziądzkim, od zach. chełmińskim i toruńskim, od pd. golubsko-dobrzyńskim i od wsch. brodnickim. Obszar morenowy, o przeciętnie urodzajnej ziemi, słabo zalesiony i chociaż częściowo bagienny, już od wczesnego średniowiecza stał się terenem osadnictwa, o czym świadczą zachowane grodziska i osady wczesnośredniowieczne, m. in. w Radzynie, Wąbrzeźnie, Osieczku i Radowiskach Wielkich. Etnicznie był to teren pogranicza słowiańskiego z sąsiednimi obszarami zamieszkiwanymi przez Prusów. W w. XI i XII wchodził w skład kasztelanii chełmińskiej, po podziałach dzielnicowych — Mazowsza. Ziemia chełmińska przekazana w latach 1228—30 zakonowi krzyżackiemu, pozostawała pod jego panowaniem do r. 1454, stając się zarazem punktem wypadowym do ekspansji na pd. i wsch. Po pokoju Toruńskim w r. 1466 formalnie inkorporowana do Polski, jako województwo chełmińskie w ramach Prus Królewskich. Od r. 1772 do 1920 znajdowała się pod zaborem pruskim, z przerwą w latach 1807—15, kiedy weszła w większości w skład Księstwa Warszawskiego. W w. XIX teren obecnego powiatu wąbrzeskiego należał do powiatów grudziądzkiego i chełmińskiego; w r. 1887 utworzono odrębny powiat wąbrzeski, obejmujący obszary przyległe od pn. do Drwęcy; oprócz Wąbrzeźna znalazły się w jego granicach miasta Golub i Kowalewo. Po odzyskaniu niepodległości w r. 1920 włączony do województwa pomorskiego, po drugiej wojnie światowej do województwa bydgoskiego. W r. 1950 nastąpiło ustalenie obecnych granic powiatu, w związku z utworzeniem odrębnego powiatu golubsko-dobrzyńskiego.

W ramach administracji kościelnej powiat wąbrzeski do początku w. XIII podlegał biskupstwu płockiemu, od r. 1243 włączony został do diecezji chełmińskiej, w której obrębie znajduje się po dziś dzień. Z dwóch miast, leżących na terenie powiatu i istniejących jako osady już we wczesnym średniowieczu, Wąbrzeźno od r. 1246 do 1773 stanowiło własność biskupów chełmińskich, natomiast Radzyn — w okresie krzyżackim ważny punkt obronny i siedziba komtura — od r. 1454 stał się siedzibą starostów królewskich.

Najstarsze zachowane budowle kościelne sięgają schyłku w. XIII (Niedźwiedz, Nowa Wieś Królewska, być może również Dębowa Łąka i Płużnica), a w większości pochodzą z pierwszej połowy w. XIV (Błędowo, Łobdowo, Łopatki, Kurkocin, Osieczek, Radowiska Wielkie, Orzechowo, Ryńsk, Wąbrzeźno, Wronie, Zieleń). Budowane z kamienia lub z kamienia i cegły, są one z reguły, nawet w wypadku kościołów miejskich, jednonawowe, przeważnie salowe, lub z wyodrębnionym prostokątnym prezbiterium. Do wyjątków należą prezbiteria zakończone trójbocznie (Łopatki, Orzechowo, Wąbrzeźno, Zieleń), które wzniesiono nieco później, przeważnie w drugiej połowie w. XIV. Z nielicznymi wyjątkami wnętrza nie były sklepione, występowały natomiast pozorne sklepienia powtarzane następnie w epoce baroku. Niemal z reguły kościoły posiadają przybudowane od zach. wieże. Głównymi elementami dekoracyjnymi ich architektury są podziały blendowo-sterczynowe szczytów (rozwój ich można śledzić od schyłku w. XIII po w. XVI), ożywianie wież i rzadziej ścian korpusów blendami, oraz portale ostrołukowe z profilowanej, formowanej cegły. Analogiczne rozwiązanie przestrzenne reprezentuje w większej skali i z większym bogactwem detalu fara w Radzynie (ok. 1310—40), która w przebudowie w r. 1587 uzyskała elementy dekoracji renesansowej. Na przełomie w. XVI/XVII skromne cechy renesansowe pojawiają się w przebudowanych wówczas kościołach w Dębowej Łące, Osieczku i Ryńsku, przy czym na uwagę zasługuje attykowe rozwiązanie zwieńczenia wieży w Dębowej Łące z ok. r. 1615. Jedynymi skromnymi przedstawicielami baroku z w. XVIII jest kościół i klasztor w Rywałdzie, realizujący program architektoniczny zakonu kapucyńskiego oraz kaplica dworska w Mgowie.

Czołowe miejsce w skali nie tylko powiatu, lecz kraju, zajmuje mimo daleko posuniętej ruiny zamek krzyżacki w Radzynie (rozpoczęcie budowy po r. 1285). Z gotyckiego zamku biskupiego w Wąbrzeźnie zachowały się jedynie niktłe resztki, pozwalające na rekonstrukcję rzutu. Skromnie przedstawia się budownictwo świeckie wsi i miast, reprezentowane przez kilka dworów z w. XIX oraz domy w Radzynie z w. XVIII i XIX.

Zachowane w nielicznych przykładach budownictwo drewniane posiada dwa cenniejsze obiekty: kaplicę ewangelicką w Jarantowicach z r. 1785 i podcieniową chałupę w Pułkowie Wielkim z r. 1797.

W zakresie malarstwa monumentalnego, poza niewielkimi relikwami malowideł w kaplicy zamkowej w Radzynie, na uwagę zasługuje dobrze zachowana polichromia na ścianach szczytowych nawy, ponad obecnym stropem w kościele w Zieleniu, powstała prawdopodobnie w drugiej połowie w. XIV. Z zabytków malarstwa sztalugowego wysokim poziomem odznaczają się obrazy *Daniela Crespi* w Wąbrzeźnie oraz *Bartłomieja Strobla* i jego pracowni w Radzynie i Ryńsku. Inne przykłady malarstwa barokowego z w. XVII i XVIII reprezen-

tują przeciętny poziom warsztatowy; na pewną uwagę zasługują jeszcze przypisywane *Szymonowi Czechowiczowi* obrazy w Rywałdzie. W zakresie rzeźby odnotować należy szereg wybitnych zabytków gotyckich, w tym nie znane dotychczas tronuące Madonny: w Kurkocinie, jedna z najwcześniejszych na tym obszarze, powstała zapewne w pierwszej połowie w. XIV oraz w Rywałdzie, z końca tegoż stulecia. Dalsze nieznanne dotychczas rzeźby z w. XIV i początku w. XV, to postacie apostołów w Kurkocinie i Zieleniu oraz subtelna płaskorzeźba św. Weroniki w Niedźwiedziu. Z pośród obiektów dawniej publikowanych szczególne miejsce zajmuje rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem w Radowiskach Wielkich oraz krucyfiksy w Kurkocinie i Niedźwiedziu, wszystkie z końca w. XIV. Wśród znacznie mniej licznych zabytków plastyki późnogotyckiej europejską klasę reprezentuje ekspresyjna rzeźba Boga Ojca z r. 1508 w Nowej Wsi Królewskiej, pochodząca z ołtarza głównego fary w Chełmży, a dobry poziom wykazuje rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem w kościele par. w Radzynie. Stosunkowo licznie zachowała się szynerka późnorenesansowa i barokowa; obok pochodzących z pierwszej połowy w. XVII ołtarzy w Łobdowie, Łopatkach, Dębowej Łące i Osieczku, odosobnioną pozycję zajmuje wykonany z marmuru i alabastru wczesnobarokowy ołtarz w Ryńsku z r. 1645. Udany również dziełem jest barokowy ołtarz główny w tymże kościele. Z okresu późnego baroku i rokoka zwracają uwagę zespoły wyposażenia w Nowej Wsi Królewskiej, Płużnicy i Radzynie. Interesującym przykładem mecenatu «sarmackiego» jest kaplica grobowa Dąbrowskich przy farze w Radzynie, zamknięta ozdobną kratą z r. 1587 i zawierająca zespół portretów trumiennej z w. XVII.

Pośród wyrobów złotniczych najstarszymi zabytkami są dwa skromne kielichy gotyckie w Radzynie. Bogato reprezentowana jest sztuka późnego renesansu i baroku, w tym trzy wieżyczkowe monstrancje w Wąbrzeźnie, Ryńsku i Orzechowie oraz kielichy i inne wyroby z pierwszej połowy w. XVII w Wąbrzeźnie, Ryńsku i Radzynie. Z drugiej połowy w. XVII i z w. XVIII pochodzi szereg prac wykonanych przeważnie w pracowniach złotników toruńskich, a także bydgoskich i brodnickich. Wysoką wartość posiadają dwa dzieła złotnicze w Rywałdzie: monstrancja z r. 1753, wykonana przez paryskiego złotnika *L. Regnard*, odznaczająca się indywidualną kompozycją, oraz rokokowa puszka z emaliami z r. 1771, dotychczas nieustalonego wyrobu. Wśród paramentów wyróżnia się zespół ornatów i kap w Radzynie, a wśród nich ornat z początku w. XVIII z haftami i aplikacjami, zawierający interesujący program ikonograficzny.

Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki

BŁĘDOWO

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Michała Archanioła. Wzmiankowany 1320. Wzniesiony zapewne pocz. w. XIV. 1410 zniszczony, następnie odbudowany. Spalony 1922. 1924 odbudowany z zachowaniem murów obwodowych pierwotnego kościoła salowego w obecnej nawie. Gotycki, z niemal całkowitym zatarciem cech stylowych. Orientowany. Murowany, w częściach gotyckich z kamienia polnego z użyciem cegły. W pd. ścianie nawy zamurowany portal gotycki w. XIV, ostrołukowy, profilowany, z formowanej cegły. — Kropielnica granitowa, być może średniowieczna, na nowszej drewnianej podstawie. Obraz św. Antoniego barokowy w. XVIII (przemalowany), we współczesnej ramie, z metalowymi wotami w. XVIII i XIX. Dwa krucyfiksy ludowe.

Przy kościele dzwonnica drewniana konstrukcji słupowej w kształcie krosna w. XIX. Dzwon 1533 (?) z napisem minuskułowym.

ZESPÓŁ DWORSKI. Wzniesiony 1. poł. w. XIX. Budynki murowane z cegły, otynkowane. Dachy kryte dachówką.

A. DWÓR. Późnoklasycystyczny. Usytuowany frontem ku pd. Parterowy z mieszkalnym poddaszem, podpiwniczony. Wzniesiony na rzucie prostokąta z nowszymi werandami od frontu i od wsch. Układ wnętrza dwutraktowy, z wejściem i sienią na osi. Elewacja frontowa siedmioosiowa. Wejścia i dwa okna po jego bokach zamknięte półkoliście. Dach naczółkowy.

B. OFICYNY. Dwie, analogiczne, pierwotnie flankujące zapewne wjazd do dworu, obecnie połączone ślepym murem, na osi którego, po drugiej stronie drogi dawny zajazd. Parterowe, prostokątne, trójosiowe, z dachami naczółkowymi.

C. DAWNY ZAJAZD nr 21. Parterowy, prostokątny, dwutraktowy, nakryty dachem naczółkowym. Naroża ujęte boniowaniem w tynku.

D. DAWNY BROWAR. Parterowy, wysoko podpiwniczony, z pięterem w mansardzie. Wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta, z ryzalitem na osi krótszego boku od pn. Układ wnętrza dwutraktowy, przekształcony w czasach nowszych. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z niesymetrycznie umieszczonym trójkątnym przyczółkiem. W ścianie od pd. dwie arkady zamknięte półkoliście, jedna z nich

mieszcząca wejście do piwnic sklepionych żaglasto. Szczyt pd. konstrukcji szkieletowej, częściowo otynkowany. Dach mansardowy z lukarnami i nowszą wystawką.

DEBIENIEC

ZESPÓŁ DWORSKI. Wieś darowana 1222 przez Konrada I księcia mazowieckiego Chrystianowi biskupowi pruskiemu. W. XVII dobra w posiadaniu Weyherów, w. XVIII Trzczańskich. 1862—4 wzniesienie pałacu, kaplicy i zapewne bramy staraniem Leona Rybińskiego, wg projektu arch. *Arnolda Hausa*. Pałac powiększony o skrzydło 1910.

A. KAPLICA p. w. św. Wawrzyńca. Pierwotna wzmiankowana 1682. Usytuowana na sztucznym półwyspie nad stawem. Neogotycka. Orientowana. Murowana z cegły, otynkowana. Salowa, z trójboczną apsydą od wsch. i kwadratową kruchtą od zach. Szczyty schodkowe, w zach. we wnęce kamienna rzeźba św. Wawrzyńca. Dach siodłowy, kryty dachówką. Nad wejściem do kruchtury kamienna płaskorzeźba z główką aniołka, dwoma gryfami podtrzymującymi monogram IHS, datą 1688 i nieczytelnym nazwiskiem. — Ołtarz rokokowo-klasycystyczny koniec w. XVIII, ze współczesnym obrazem św. Wawrzyńca. Dwa ołtarzyki boczne rokokowe. Obraz Matki Boskiej Bolesnej barokowy w. XVIII. Dwa lichtarze cynowe w. XVIII.

B. PAŁAC. Późnoklasycystyczny. Murowany z cegły, otynkowany. Zwrócony frontem ku wsch. Na wysokich sklepionych piwnicach. Wzniesiony na rzucie nieregularnym, ze skrzydłem frontowym parteryowym, poprzedzonym tarasem filarowym, nad którym od pn. nadbudowana niska wieża oraz skrzydłem piętrowym od pd., usytuowanym poprzecznie do frontowego. W skrzydle frontowym i bocznym sienie, w których stropy kasetonowe z rozetami stiukowymi, wsparte na filarach. Na zewnątrz gzymsy koronujące z drewnianymi krosztykami i kasetonami z rozetami pod okapami. Wieża zakończona czterema sterczynami i daszkiem kopulastym. Dachy siodłowe, kryte blachą i papą.

C. BRAMA. Wzniesiona ok. 1862—4. Klasycystyczna. Murowana z cegły z użyciem kamienia, pierwotnie tynkowana. Przejazd ujęty parami kolumn oraz filarami opiętymi półkolumnami dźwigającymi belkowanie z fryzem, na którym reszty stiukowej dekoracji roślinnej. Niski szczyt ze zniszczonym kartuszem herbowym, zwieńczony wazonem kwiatowym, flankowany kamiennymi urnami.

D. PARK. W otoczeniu pałacu i kaplicy park krajobrazowy z kolistym podjazdem przed frontem pałacu, osią widokową ku zach. i stawem w części pd.-wsch. W parku liczne okazy urozmaiconego drzewostanu.

DĘBOWA ŁĄKA

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Piotra i Pawła (fig. 24, 32). Wzniesiony **24, 32**
 w. XIII/XIV. 1410 spalony, 1445 odbudowany. Przebudowany pocz.
 w. XVII. Od 1756 do 1930 filialny. Odnowiony 1875 i wewnątrz 1963.
 Gotycki, przekształcony w ducha renesansowym. Orientowany. Muro-
 wany z kamienia, szczyty i górne kondygnacje wieży ceglane. Salowy,
 z niewielką prostokątną zakrystią od pn., kwadratową kaplicą prze-
 kształconą z dawnej kruchty wzniesionej lub przebudowanej pocz.
 w. XVII, od pd. i kwadratową wieżą od zach. Wnętrze nakryte stro-
 pem belkowym profilowanym, zapewne z okresu przebudowy ko-
 ścioła pocz. w. XVII. Belka tęczowa z rozetą, na niej krucyfiks ba-
 rokowy. W zakrystii sklepienie kolebkowe z lunetami, w kaplicy
 krzyżowe, pod wieżą strop płaski. Okna obustronnie rozglifione,
 zamknięte łukiem spłaszczonym. Wejście do zakrystii zamknięte ł-
 kiem półkolistym, umieszczone w rozglifionej wnęce ostrołukowej.
 W kaplicy portal ostrołukowy, profilowany, w nim drzwi z okuciami
 gotyckimi, starym zamkiem i drewnianą dekoracją listwową pocz.
 w. XVII. Pod wieżą reszty portalu zamkniętego łukiem spłaszczonym,
 z profilem w kształcie wałka, umieszczonym w niszy ostrołukowej
 o analogicznym profilu. Na zewnątrz ściany boczne zwieńczone fry-
 zem ceglany, zapewne 1875. W ścianie wsch. okno flankowane
 dwiema półkoliście zamkniętymi blendami. Szczyt wsch. w. XIV,
 schodkowy, rozczłonkowany sześcioma przekątnie ustawionymi ster-
 czynami zwieńczonymi trójkątne, pomiędzy którymi blendy ostro-
 łukowe i trójkątne szczycki; blenda środkowa zamknięta łukiem
 spłaszczonym, ponad nią zwieńczenie szczytu z pocz. w. XVII, zakoń-
 czone faliście wygiętym gzymsem. Szczyt zach. wtopiony w wieżę,
 z blendami ostrołukowymi. Kaplica pd. otynkowana z podziałami
 ramowymi. W jej ścianie pd. zamurwane wejście zamknięte łukiem
 spłaszczonym, flankowane dwiema prostokątnymi płycinami. Szczyt
 z owalną płyciną pośrodku, ujęty spływami, zwieńczony przyczołkiem
 o linii falistej. Dach kościoła siodłowy o jednej kalenicy, nad zakry-
 stią pulpitowy, kryty dachówką. Wieża podzielona tynkowanymi
 fryzami na trzy kondygnacje. Od zach. portal ostrołukowy, bogato
 profilowany z formowanej cegły. W środkowej kondygnacji po trzy
 ostrołukowe blendy; w kondygnacji najwyższej, nadbudowanej za-
 pewne pocz. w. XVII, po trzy wysokie blendy zamknięte dwuluczami
 ze wspornikami, w blendach środkowych okienka parzyste, w skraj-
 nych pojedyncze. W zwieńczeniu attyka utworzona ze schodkowych
 szczycków, załamanych w narożach. Wieża nakryta czworoboczną
 murowaną iglicą. — Ołtarz główny późnorenesansowy 1615 (fig. 62), **62**
 częściowo przekształcony pocz. w. XVIII, ujęty parą kolumn ople-
 cionych winnym gronem, na bazach których herby Plemięckich i daty;
 naddatki i zwieńczenie pocz. w. XVIII; obrazy: w polu środkowym

- 114** śś. Piotra i Pawła, ok. 1615, przemałowany (fig. 114), w predelli dwie sceny z życia niezidentyfikowanego świętego mal. na drzewie, w zwieńczeniu owalny św. Józefa z Dzieciątkiem pocz. w. XVIII. Ołtarze
- 58** boczne: 1. lewy, późnorenesansowy 1. poł. w. XVII (fig. 58), dwukondygnacyjny, z rzeźbą św. Michała Archanioła w zwieńczeniu, predella z płaskorzeźbioną dekoracją w. XVIII, w polu głównym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, 1. poł. w. XVII mal. na desce
- 110** (fig. 110), w górnej kondygnacji rzeźby śś. Jana Nepomucena, Szczepana (?) i Ignacego (?) późnobarokowe w. XVIII; 2. prawy późnobarokowy 1. poł. w. XVIII (fig. 72), dwukondygnacyjny w kształcie ram o bogatej dekoracji roślinno-kwiatowej, z rzeźbami św. Rocha z aniołem w polu środkowym, nieoznaczonej zakonnicy w górnej kondygnacji, dwóch aniołków oraz w zwieńczeniu pelikana, ponadto między kondygnacjami dwa płaskorzeźbione medaliony z popiersiami niezidentyfikowanych świętych. Ambona późnorenesansowa pocz. w. XVII, z parapetem rozczłonkowanym boniowanymi arkadkami. Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Krucyfiks ludowy.
- 175** Monstracja barokowa (fig. 175) ze stopą i nodusem 2. poł. w. XVII, z cechą miejską Torunia oraz imienną *Stefana Petersena*, gloria w. XVIII/XIX. Kielich barokowy 3. ćw. w. XVII, z cechą miejską Torunia, nowszą czarą i stopą o dekoracji chrząstkowej. Krzyż ołtarzowy barokowy w. XVIII. Reflektor mosiężny z herbem Ślepowron, bogato trybowany, barokowy 2. poł. w. XVII (fig. 196). Cztery lichtarze cynowe w. XVIII. Dzwon być może w. XVII.
- Na plebanii obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. poł. w. XVII mal. na desce, uszkodzony.

166 KOŚCIÓŁ FIL. poewangelicki. Murowany, neogotycki. — Krucyfiks ludowy (fig. 166).

PAŁAC. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Późnoklasycystyczny. Zwrócony frontem ku pn.-wsch. Murowany z cegły, otynkowany. Częściowo dwu-, częściowo trzypiętrowy, z sześciokondygnacyjną wieżą od pn.-zach. Wzniesiony na rzucie nieregularnym z dziedzińcem wewnętrznym. Układ wnętrza wielotraktowy, z obszerną sienią na osi frontu, rozdzieloną czterema filarami, dźwigającymi odcinkowe arkady. Wewnątrz sufitu. Elewacja frontowa pięciosiowa, z trójosiowym ryzalitem pośrodku, zwieńczonym trójkątnym przyczółkiem. Okna na piętrze ryzalitu zamknięte półkoliście, ponad nimi rozety. Wszystkie elewacje ożywione boniowaniem. Okna częściowo w obramieniach uszatyh z gzymsami. Gzymsy koronujące konsolkowy. W najwyższej kondygnacji wieży okna parzyste zamknięte półkoliście oraz wydarty gzyms drewniany na konsolach. Przy narożniku pn. kryty taras z kanelowanymi kolumnami. Dachy czterospadowe kryte dachówką.

W otoczeniu park krajobrazowy, z kanałami i urozmaiconym drzewostanem.

DAWNY CZWORAK nr 5. Zbudowany 1. poł. w. XIX. Murowany z cegły, otynkowany, na podmurowaniu kamiennym. Parterowy, wysoko podpiwniczony, wzniesiony na rzucie prostokąta, obejmujący część gospodarczą. Dach naczółkowy kryty dachówką.

DOM nr 112. Zbudowany 1. poł. w. XIX. Klasycystyczny. Murowany z cegły, częściowo otynkowany. Parterowy, prostokątny, dwutraktowy. Wewnątrz sufity. Elewacja frontowa siedmioosiowa, ożywiona boniowaniem. W wejściu drzwi klasycystyczne z rozetami. Dach siodłowy z powieką, kryty dachówką.

DZIAŁOWO

DWÓR. Zbudowany po poł. w. XIX. Późnoklasycystyczny. Murowany z cegły, otynkowany. Częściowo parterowy, częściowo piętrowy. Od frontu ganek wsparty na czterech filarach oraz niski przyczółek. Dachu siodłowe kryte dachówką.

OFICYNA DWORSKA (fig. 50). Zbudowana ok. 1800. Klasycystyczna. Rozbudowana i gruntownie przekształcona 1964—5. Pierwotne założenie na rzucie litery H, z ryzalitami po bokach obu elewacji. Po przebudowie zachowany w pierwotnym stanie ryzalit pd. Murowana z cegły, otynkowana. Parterowa, wysoko podpiwniczona. Ryzalit trójosiowy, ze ślepym portykiem utworzonym z półkolumn, pomiędzy którymi pozorne malowane okna w profilowanych obramieniach. Ponad kolumnami belkowanie z fryzem tryglifowym, kostkowym gzymsem oraz trójkątny przyczółek. Dachu siodłowe kryte papą. 50

JARANTOWICE

DAWNA KAPLICA EWANGELICKA, obecnie szkoła (fig. 46). 46 Zbudowana 1785. Odnowiona z przeznaczeniem na szkołę 1960. Orientowana. Drewniana konstrukcji zrębowej. Wzniesiona na rzucie prostokąta. Wnętrze zawierające obszerną salę oraz od zach. przedsionek i dawną zakrystię. Pomiedzy przedsionkiem i zakrystią konstrukcja słupowa wieżyczki. Sala nakryta pozornym sklepieniem kolebkowym z dwoma poprzecznymi podciągami. Wysoki dach siodłowy kryty strzechą, ponad nim od zach. czworoboczna wieżyczka, oszalowana, nakryta ośmiobocznym daszkiem namiotowym pobitym blachą. — W otoczeniu kaplicy cztery stare topole.

CHAŁUPY. Zbudowane w 1. poł. w. XIX. Drewniane konstrukcji zrębowej. Jednotraktowe, obejmujące część gospodarczą, częściowo obmurowane. Dachu siodłowe kryte strzechą. Nr 9. Sień na przestrzał. Wejście w obramieniu sfazowanym, w nim drzwi klepkowe. — Nr 61. Na podmurowaniu kamiennym. Stolarka drzwi, okien i okiennic klasycystyczna.

JÓZEFKOWO

PARK. Wokół dworu wzniesionego w końcu w. XIX na miejscu wcześniejszego, park krajobrazowy z licznymi okazami drzew egzotycznych i stawem.

KURKOCIN

- 19 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Bartłomieja (fig. 19). Parafia założona pocz. w. XIV. Kościół wzmiankowany 1414. Od 1667 do 1923 filialny. Wzniesiony 1. poł. w. XIV, kilkakrotnie przebudowywany i odnawiany. Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły na podmurówce z kamienia polnego, z użyciem zendrówki, częściowo w dekoracyjnym układzie rombowym. Salowy na rzucie wydłużonego prostokąta, z kwadratową zakrystią od pn. wzniesioną w. XVII i kwadratową wieżą od zach. W narożniku między wieżą i korpusem od pn. wieżyczka schodowa. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem w. XVI (?) o trójbocznym przekroju z dwoma profilowanymi podciągami poprzecznymi, z których wsch. o charakterze belki tęczowej z rzeźbioną grupą Ukrzyżowania, późnogotycką 2. poł. w. XVI (fig. 149). W zakrystii sklepienie kolebkowo-krzyżowe. Pod wieżą sklepienie krzyżowe z profilowanymi żebrami bez wsporników. Wejście do zakrystii ostrołukowe, rozglifione do nawy, pierwotnie zapewne portal o kilku uskokach. Pod chórem muzycznym portal do wieżyczki schodowej, ostrołukowy o bogato profilowanych ościeżach. Pod wieżą portal ostrołukowy bogato profilowany z formowanej cegły (fig. 39). W bocznych ścianach kruchty pod wieżą wnęki zamknięte łukiem spłaszczonym z profilowanych obramieniach. Na zewnątrz ściany korpusu zwieńczone fryzem opaskowym tynkowanym. Okna ostrołukowe obustronnie rozglifione. W pd. ścianie zamurowany portal ostrołukowy profilowany, z formowanej cegły. Szczyt wsch. 2. poł. w. XIX. Szczyt zach. wtopiony w wieżę, ze śladami zamurowanych blend kolistych. Dach siodłowy kryty dachówką, przechodzący połacią na zakrystię. Wieża w dolnej części kwadratowa, w wyższej przechodząca w ośmiobok. Część kwadratowa przedzielona na dwie kondygnacje fryzem z cegieł ułożonych rębem skośnym. Wejście zamknięte półkoliście. Ponad fryzem od zach. trzy, od pn. i pd. po dwie blendy ostrołukowe. Część ośmioboczna przedzielona na dwie kondygnacje tynkowanym fryzem opaskowym; w niższej wysokie blendy ostrołukowe mieszczące okienka szczelinowe, w najwyższej (późniejszej?) kondygnacji blendy prostokątne z nieregularnie rozmieszczonymi otworami okiennymi. Dach namiotowy, ośmioboczny, kryty dachówką, zwieńczony wiatrowskazem z datą 1918. — Ołtarz główny późnobarokowy 2. ćw. w. XVIII (fig. 70), z rzeźbami św. Grzegorza i nieznanego bpa oraz trzech aniołków w zwieńczeniu; w nim obrazy:

Matki Boskiej z Dzieciątkiem rokokowy i w zwieńczeniu św. Bartłomieja w. XVIII. Dwa ołtarze boczne późnorenansowe 1. poł. w. XVII, częściowo przekształcone: lewy (fig. 61) z rzeźbami dwóch aniołków w. XVIII oraz obrazami w. XVIII: św. Bartłomieja w ramie rokokowej i w zwieńczeniu św. Szczepana; tabernakulum późnorenansowe 1. poł. w. XVII, uzupełnione 1. poł. w. XVIII; antepedium kurdybanowe, regencyjne ok. 1730 (fig. 208); prawy ze zwieńczeniem w kształcie paludamentu w. XVIII i rzeźbami dwóch aniołków, nad kolumnami umieszczone dwa popiersia śś. niewiast, gotyckie koniec w. XIV (fig. 135), zapewne ucięte z płaskorzeźb niezachowanego tryptyku; w polu środkowym obraz św. Huberta, barokowy w. XVII. Ambona i dwa konfesjonały 2. poł. w. XVII. Chrzcielnica barokowa w. XVIII. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Chór muzyczny w. XVII/XVIII, wsparty na czterech słupach. Prospekt organowy późnobarokowy ok. poł. w. XVIII. Obrazy: 1. Matka Boska z Dzieciątkiem 1645 (uszkodzony); 2. św. Jacek w. XVIII. Feretron w. XVIII, w nim rzeźby: 1. Matka Boska z Dzieciątkiem tronująca, gotycka, zapewne 1. poł. w. XIV (fig. 129); 2. św. diakon, późnogotycka ok. 1500 (fig. 143). Rzeźby: 1. krucyfik gotycki 3. ćw. w. XIV (fig. 132); 2—5. cztery płaskorzeźby apostołów, gotyckie 4. ćw. w. XIV (fig. 131), pochodzące z niezachowanego tryptyku; 6. płaskorzeźbione popiersie proroka, gotyckie 4. ćw. w. XIV; 7. Chrystus Zmartwychwstały, w tradycjach gotyckich ok. poł. w. XVI; 8—9. dwie śś. niewiasty, późnorenansowe pocz. w. XVII, zapewne pochodzące z lewego ołtarza bocznego. Dwa krzyże ołtarzowe: cynowy w. XVII/XVIII i drewniany 2. poł. w. XVIII. Dzwon odlany 1651 przez *Augustyna Köscha*.

CHAŁUPA nr 16. Zbudowana ok. poł. w. XIX. Drewniana konstrukcji zrębowej. Dwutraktowa, z wysokim dachem siodłowym krytym słomą. Okna z okiennicami.

LOBDOWO

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Małgorzaty (fig. 25, 29). Zbudowany zapewne 1. poł. w. XIV. Wzmiankowany 1414. 1665 odnowiony po zniszczeniach. Od 1789 filialny, od 1835 ponownie parafialny. Gotycki. Orientowany. Murowany z kamienia polnego i cegły. Salowy, prostokątny, z przybudówką od pn. mieszczącą kwadratową zakrystę i kwadratową kaplicę, pomiędzy którymi łączące je nowsze pomieszczenie. Od zach. masywna kwadratowa wieża. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym 1665 (?) z trzema fazowanymi podciągami, z nich wsch. o charakterze belki tęczowej, na której krucyfik barokowy 2. poł. w. XVII. W zakrystii sklepienie kolebkowe,

w kaplicy kolebkowo-krzyżowe, w kruchcie pod wieżą krzyżowe z żebrami o profilu wałka. Okna ostrołukowe obustronnie rozglifione. Portal do zakrystii ostrołukowy, czterouskokowy, w nim drzwi żelazne, okute w. XVII (?). Wejście do kaplicy ostrołukowe, od strony kaplicy czterouskokowe. W bocznych ścianach kaplicy wnęki ostrołukowe. Portal pod wieżą ostrołukowy z podwójnym uskokiem. Na zewnątrz kościół oszkarpowany w narożnikach. Faktura murów urozmaicona przez umieszczenie w zaprawie między głazami granitowymi cegieł i drobnych brył rudy darniowej, tworzących układ dekoracyjny. Pod okapem fryz opaskowy tynkowany. Szczyt wsch. zapewne z ok. 1400, schodkowy, rozczłonkowany przekątnie ustawionymi sterczynami zakończonymi mурowanymi daszkami; w polach między sterczynami parzyste blendy ostrołukowe w dwóch i czterech kondygnacjach oraz trójkątne szczyciki z kolistymi przeźrocami. Szczyt zwieńczony wiatrowskazem z datą 1811. Dach siodłowy kryty dachówką, przechodzący połącią na przybudówki pn. Wiązanie dachowe w typie gotyckim z usztywnieniem wzdłużnym. Wieża ujęta w pn.-zach. narożu pięciuouskokową wydatną szkarpą, rozdzielona po bokach odsadzką na dwie kondygnacje, z których dolna, sięgająca niemal kalenicy dachu, murowana z kamienia, górna ceglana. Dekoracja o układzie nieregularnym w wyniku późniejszej, dokonanej zapewne w. XVI odbudowy zawalonego narożnika pn.-zach. Wejście ostrołukowe, nowsze. Od pn. zamurowany portal gotycki ostrołukowy. Pierwotny układ blend zachowany na ścianie pd.: w części dolnej dwie blendy ostrołukowe umieszczone ponad sobą, w części górnej dwie małe blendy ostrołukowe, flankowane większymi. W elewacji zach. i pn., przy odbudowanym narożu, w miejsce ostrołukowych blendy zamknięte odcinkowo. W górnej kondygnacji naprzemian wysokie blendy zamknięte dwuścikiem ze wspornikiem, mieszczące parzyste okienka oraz niższe blendy ostrołukowe, naprzemian pojedyncze i parzyste. Dach wieży czterospadowy o krótkiej kalenicy na dłuższej osi kościoła, kryty dachówką. — Ołtarz główny późnorennesansowy 56 pocz. w. XVII (fig. 56), odnawiany 1678, 1880 i 1927, ujęty czterema kolumnami oplecionymi winnym gronem, pomiędzy którymi w niszach muszlowych posągi śś. bpów, zapewne Stanisława i Wojciecha, w górnej kondygnacji rzeźby aniołów z Arma Christi oraz w zwieńczeniu krucyfiks; tabernakulum późnorennesansowe, przekształcone w. XX. Dwa ołtarze boczne późnobarokowe pocz. w. XVIII; w prawym rzeźby śś. Jana Nepomucena i Jacka. Chrzcielnica rokokowa koniec w. XVIII, z rzeźbioną grupą Chrztu w Jordanie na pokrywie, 89 z zaplekiem w kształcie paludamentu 1843 (fig. 89). Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Chór muzyczny wsparty na czterech słupach, zapewne w. XVIII. Prospekt organowy w. XIX/XX, z naddatkami 1. poł. w. XVIII. Dwa konfesjonały i ławy w. XVIII. Skrzynia rokokowa. Kartusz drewniany rokokowy. Rzeźby: 1. kru-

cyfiks późnogotycki 2. ćw. w. XVI (fig. 148); 2. krucyfiks w. XVI 148 (fig. 147); 3. Chrystus Frasobliwy w. XVII (?); 4. kru- 147 cyfiks procesyjny ludowy w. XIX; 5. Chrystus Zmartwychwstały, ludowo-barokowa w. XVIII/XIX (fig. 167). Na piętrze wieży 167 dziesięć częściowo uszkodzonych rzeźb barokowych w. XVII i XVIII. Osiem lichtarzy cynowych w. XVIII. Dzwon odlany 1816 przez *Jana Meyera* w Gdańsku, fundowany przez Józefa Szymańskiego, Augustyna Gregorowicza i Jana Wrześcińskiego.

ŁOPATKI

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Marii Magdaleny (fig. 30). Zbudowany 30 zapewne ok. 1330. Po wojnach szwedzkich zdewastowany, zamieniony na filialny. Ok. poł. w. XVIII w ruinie. Odbudowany 1865—7. Od 1900 ponownie parafialny. Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły z użyciem kamienia. Krótkie dwuprzęsłowe prezbiterium zamknięte trójbocznie, przy nim od pn. zakrystia i niewielki składzik. Nieco szersza i wyższa nawa prostokątna, z kwadratową kaplicą (dawną kruchtą) od pd. i kwadratową wieżą od zach. Wnętrze nakryte stropem neogotyckim. W zakrystii sklepienie kolebkowe. W kaplicy i pod wieżą stropy płaskie. Tęcza zamknięta łukiem ostrym, z obustronnym sfazowanym uskokiem. Okna ostrołukowe, nowsze; w prezbiterium dwa zamurowane okna ostrołukowe w obramieniach trójuskokowych. W wejściu do zakrystii portal ostrołukowy o jednym sfazowanym uskoku. Wejście pod wieżą ostrołukowe. W bocznych ścianach kruchty pod wieżą ostrołukowe arkady z uskokiem. Na zewnątrz prezbiterium oraz pd.-wsch. narożnik nawy opięte szkarpami o jednym uskoku. Ściany nawy ponad kamiennym cokołem rozczłonkowane wysmukłymi blendami ostrołukowymi. Portal kaplicy zamurowany, ostrołukowy. Ściany korpusu podwyższone 1865—7, z tegoż czasu szczyt ze sterczynami między prezbiterium i nawą oraz górne partie ścian zakrystii i kaplicy. Szczyt zach. wtopiony w wieżę, z parą sterczyn i blend ostrołukowych po każdej stronie. Dachy siodłowe kryte dachówką. Wieża podzielona tynkowanymi fryzami opaskowymi na cztery kondygnacje. W dolnej portal ostrołukowy, bogato profilowany z formowanej cegły. Kondygnacje górne rozczłonkowane trójkami blend ostrołukowych. Dach wieży namiotowy kryty dachówką. — Ołtarz boczny, zapewne pierwotnie główny, wczesnobarokowy ok. poł. w. XVII (fig. 59), z rzeźbami w. XVIII: 59 dwóch śś. bpów, śś. Jana Nepomucena i Franciszka Ksawerego (?); w zwieńczeniu obraz św. Jana Ewangelisty, barokowy w. XVII. 98 Prospekt organowy rokokowy w. XVIII/XIX (fig. 98). Dwanaście obrazów apostołów, zapewne 1. poł. w. XIX. Krucyfiks ludowy 1. poł. w. XIX (fig. 164). Kielich w. XVII/XVIII. 164

MGOWO

ZESPÓŁ PAŁACOWY.

- 47 A. KAPLICA p. w. św. Barbary (fig. 47). Zbudowana 1734 z fundacji Konstancji Bagniewskiej, kasztelanowej elbląskiej. Ostatnio odnawiana 1951. Usytuowana w parku, w sąsiedztwie wjazdu w obręb założenia. Późnobarokowa. Orientowana. Murowana, otynkowana. Wzniesiona na rzucie zbliżonym do spłaszczonej elipsy; wewnątrz od wsch. i zach. apsydy wydzielone występami ściennymi. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym o łuku obniżonym. Wejścia i okna zamknięte łukiem spłaszczonym. Na zewnątrz ściany rozczłonkowane pilastrami, wsparte skośnymi szkarpami. Dach czterospadowy z zaokrąglonymi krótszymi połaciami, kryty dachówką, na nim nowsza wieżyczka na sygnaturkę z latarnią i iglicą, pobita blachą. — Ołtarz rokokowy 2. poł. w. XVIII, z rzeźbami ludowo-barokowymi śś. Wojciecha, Józefa, Klary i Jadwigi Śląskiej; w nim obrazy późnobarokowe 2. poł. w. XVIII: św. Barbary w rokokowej sukience metalowej oraz w zwieńczeniu owalny nieoznaczonej św. męczennicy. Ambona i dwa konfesjonały 2. poł. w. XVIII. Obraz św. Antoniego późnobarokowy w. XVIII, w sukience metalowej. Sześć rzeźb ludowo-barokowych w. XVIII: śś. Józefa, Rocha, Onufrego, Antoniego, Barbary i Marii Magdaleny. Tablica metalowa z inskrypcją erekcyjną 1734. Miedzioryt z wizerunkiem Matki Boskiej Loretańskiej 1777, ryt. *Revil Ferri* w Ankonie. Cztery lichtarze cynowe w. XVIII.

B. PAŁAC. Wzniesiony zapewne 1. poł. w. XIX przez Działowskich. Późnoklasycystyczny, wskutek odnowienia po 1945 niemal całkowicie pozbawiony cech stylowych. Zwrócony frontem ku pn.-zach. Murowany z cegły, otynkowany. Pierwotny budynek zapewne prostokątny, piętrowy, z ryzalitem na osi, powiększony w. XIX/XX o skrzydło od pd.-zach. oraz przybudówkę od tyłu. Układ wnętrz dwutraktowy z sienią na osi, w której zabiegowe schody marmurowe oraz dwie kolumny flankujące podest. Od frontu balkon na filarach, na piętrze ryzalitu cztery pilastry, dźwigające uproszczone belkowanie i kartusz z herbem Prawdzc (Działowskich). Dach czterospadowy, kryty papą.

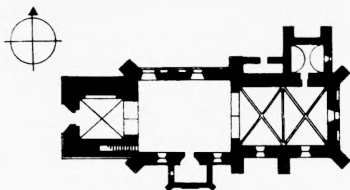
C. OFICYNA. Zbudowana 1. poł. w. XIX. Murowana z cegły, otynkowana. Parterowa, na rzucie wydłużonego prostokąta. Dwutraktowa, ośmioosiowa. Od frontu i w elewacji bocznej facjaty. Dach siodłowy, kryty dachówką.

D. SPICHLERZ FOLWARCZNY. Wzniesiony 1. poł. w. XIX. Murowany, otynkowany. Dwukondygnacyjny, na rzucie prostokąta. Okienka półkoliste, w niektórych kraty kowalskie. Dach naczółkowy kryty papą.

E. PARK. W otoczeniu pałacu niewielki park krajobrazowy, w obrębie którego staw. Park oddzielony od drogi murem, w którym brama flankowana dwiema klasycystycznymi furtami, zwieńczonymi gzymsami i uskokowymi postumentami. Podjazd przed pałacem ujęty kamiennymi pachołkami 1. poł. w. XVIII (na jednym płaskorzeźba syreny) oraz klasycystycznymi 1. poł. w. XIX.

NIEDŹWIEDŹ

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jerzego (fig. 17, 28). Wzmiankowany 17, 28 1312 w związku z przejściem patronatu przez bpa płockiego Jana. Prezbiterium wzniesione zapewne koniec w. XIII. Nawa i wieża dobudowane 1. poł. w. XIV. Po zniszczeniach 1410 i w czasie wojny trzynastoletniej odbudowany po poł. w. XV; w tym czasie prawdopodobnie zasklepienie prezbiterium. Ponownie odbudowany po spa-

Kościół par. w Niedźwiedziu 1: 750

leniu 1656 przez wojska szwedzkie. Odnowiony 1885. Gotycki. Orientowany. Prezbiterium murowane z kamienia polnego, nawa i wieża z cegły, wieża na cokole kamiennym. Prostokątne dwuprzęsłowe prezbiterium z zakrystią i składzikiem od pn. Szersza i wyższa nawa prostokątna, przy niej od pd. neogotycka kaplica Mieszkowskich, wzniesiona 1904 na zrębie murów dawnej kruchty gotyckiej, od zach. kwadratowa wieża. W prezbiterium (fig. 42) dwa przęsła sklepień krzyżowych, z żebrami o profilach przy przecięciu prostokątnych, przechodzących poniżej w wałki, spływającymi niemal do ziemi na półkoliste kamienne cokoły. W nawie strop belkowany po 1656 (?), fazowany. W zakrystii sklepienie kolebkowe, pod wieżą krzyżowe, z żebrami o przekroju prostokątnym. Tęcza zamknięta łukiem ostrym z uskokiem. Okna ostrołukowe. Wejście do zakrystii ostrołukowe, w nim drzwi z ozdobnymi gotyckimi okuciami. W kaplicy Mieszkowskich portal ostrołukowy, obustronnie profilowany, z formowanej

- cegły. W pn. ścianie prezbiterium szafka ścienna z żelazną ażurową kratką. W grubości pd. ściany wieży schody, przesklepione uskokowo. Na piętrze wieży pomieszczenie otwarte na strych szeroką ostrołukową arkadą, obecnie zamurowaną. W przejściu wieży z kwadratu w ośmiobok przesklepki o charakterze trop. Na zewnątrz prezbiterium opięte masywnymi szkarpami o jednym uskoku. Nawa oszkarpowana w narożach. Przy pn. ścianie zakrystii dwie nowsze wydadne szkarpy. We wsch. ścianie prezbiterium wąskie okno ostrołukowe, flankowane dwiema blendami. Pn. ściana nawy rozczłonkowana pięcioma ostrołukowymi blendami, z których dwie przebite nowszymi oknami. Gzymsy koronujący uskokowy, nowszy. Szczyt wsch. koniec w. XIII, schodkowy, rozczłonkowany sześcioma sterczynami, zwieńczonymi murowanymi piramidkami; pomiędzy sterczynami ostrołukowe blendy, z których środkowa przebita górą na pomieszczenie sygnaturki. Szczyt między prezbiterium i nawą nowszy. Szczyt zach. schodkowy, wtopiony w wieżę. Dachy siodłowe kryte dachówką, dach nawy wydawnie obniżony, zarys pierwotnego widoczny na wsch. ścianie wieży. Wieża do wysokości ścian korpusu kwadratowa, powyżej ośmioboczna; pomiędzy kondygnacjami fryz opaskowy tynkowany, ponad którym okienka szczelinowe. Portal 1. poł. w. XIV (fig. 38) ostrołukowy, z formowanej cegły, o bogato profilowanych ościeżach, z naprzemian występującym wałkiem i uskokiem. Część ośmioboczna przedzielona fryzem opaskowym tynkowanym, ożywiona blendami zamkniętymi półkoliście; w blendach kondygnacji najwyższej bliźnie okienka ostrołukowe. Dach namiotowy, kryty dachówką. — Ołtarze, ambona i dwa konfesjonały rokokowe 1794. Ołtarz główny odnowiony 1965, w zwieńczeniu współczesny obraz św. Jerzego. Dwa ołtarze boczne dwukondygnacyjne, z obrazami: w lewym Matki Boskiej z Dzieciątkiem, 1. poł. w. XVII, przemalowany w. XVIII (fig. 111) i w zwieńczeniu św. Mikołaja, koniec w. XVIII; w prawym Ukrzyżowania w. XVIII/XIX i w zwieńczeniu św. Antoniego, koniec w. XVIII. Ambona (fig. 85) o skromnej dekoracji rokokowej, z obrazem Dobrego Pasterza w zaplecku. Ławki późnorennesansowe w. XVII. Kropielnica o czarze granitowej ozdobionej prymitywnym rytem, zapewne w. XIV. Chór muzyczny drewniany wsparty na dwóch słupach w. XVIII/XIX. Feretron ok. poł. w. XVII, z obrazami barokowymi: Pietà i niezidentyfikowanego świętego, w zwieńczeniu płasko-rzeźba św. Weroniki, gotycka ok. 1400 (fig. 134). Dwa krucyfiksy: 133 1. gotycki pocz. w. XV (fig. 133); 2. procesyjny, barokowo-ludowy. 180 Monstrancja rokokowa (fig. 180), fundowana 1751 przez Bernarda i Szymona Rogalskich, staraniem proboszcza Jana Lochmińskiego, z cechą miejską Bydgoszczy i imienną *M B*. Kielich rokokowy 3. ćw. 189 w. XVIII (fig. 189), z cechą miejską Bydgoszczy i imienną *M B*. Sześć lichtarzy cynowych 1792. Dwa dzwony: 1. 1614; 2. mniejszy, zapewne z tegoż czasu.

DWÓR. Wzniesiony ok. poł. w. XIX przez Kucharskich, następnie w posiadaniu Mieszkowskich. Do 1939 mieszczący kolekcję dzieł sztuki. Późnoklasycyistyczny. Zwrócony frontem ku pn. Murowany, otynkowany. Parterowy, z piętrowymi facjatkami, częściowo podpiwniczony. Powiększony koniec w. XIX o skrzydło od zach. Korpus pierwotny prostokątny, przy krótszych bokach pawilony występujące ryzalitowo od strony ogrodowej, na których tarasy. Układ wnętrza dwutraktowy z sienią na osi. W pomieszczeniach sufity, niektóre z fasetami. Elewacja frontowa dziewięcioosiowa, z trójosiowym piętrowym ryzalitem pośrodku, w którym okna i wejście zamknięte półkoliście. Facjata ujęta sterczynami, zwieńczona trójkątnie. Pawilony opięte kanelowanymi pilastrami, zwieńczone kamiennymi balustradami z neorokokowymi wazonami. Przybudówka od zach. z neogotycką wieżyczką ośmioboczną od pd. W sieni kominek marmurowy neorokokowy. W jednym z pomieszczeń dekoracja klasycystyczna z kolumnami i niszami w ściany narożach. W tymże pomieszczeniu antykizująca rzeźba marmurowa pary młodzieńczej, wykonana w Rzymie 1890 przez *G. Eberleina*.

PARK. Na pd. od dworu park o układzie geometrycznym, z osią widokową podkreśloną dwoma szpalerami lipowymi oraz altanką drzewną pośrodku. Od frontu aleja i podjazd, w sąsiedztwie bramy kolumna klasycystyczna.

NOWA WIEŚ KRÓLEWSKA

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jana Chrzciciela (fig. 27). Parafia erygowana w związku z lokacją wsi po 1289. Budowa kościoła rozpoczęta ok. 1300, zakończona 1. poł. w. XIV. Zdewastowany w czasie wojen szwedzkich. Odnowiony 1908. Gotycki. Orientowany. Nawa oraz dolne partie murów prezbiterium i wieży wzniesione z kamienia polnego, pozostałe murowane z cegły z użyciem zendrówki, w wieży w dekoracyjnym układzie rombówym. Prezbiterium zamknięte ścianą prostą, przy nim od pn. dawna zakrystia, obecnie kruchta, od pd. obecna zakrystia w. XIX. Nieco szersza i wyższa nawa prostokątna, trójprzęsłowa, z kwadratową wieżą od zach. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym w. XVII. Dawna zakrystia sklepiona kolebkowo z lunetami. Pod wieżą strop płaski. Wieża w przejściu z kwadratu w ośmiobok przesklepiona trompami. Tęcza zamknięta łukiem ostrym, w niej belka o wykroju trójlistnym, z rzeźbioną barokową grupą Ukrzyżowania. Okna ostrołukowe obustronnie rozglifione. Wejście pod wieżą ostrołukowe z uskokiem. Na zewnątrz kościół opięty szkarpami, przy prezbiterium o jednym uskoku. Ściany prezbiterium zwieńczone fryzem arkadowo-maswerkowym z formowanej cegły. Elewacja wsch. (fig. 22) z trójkątnym szczytem flankowanym sterczynami, z dużym, częściowo zamurowanym oknem na osi,

wchodzącym w strefę szczytu; po jego bokach dwie blendy ostrołukowe, ponad nim blenda kolistą. Szczyt pomiędzy prezbiterium i nawą trójkątny. Szczyt zach. wtopiony w wieżę, z parami blend w ostrołukowych wnękach oraz śladami sterczyn. Dachy siodłowe, nad prezbiterium obniżony, kryte dachówką. Wieża ujęta od frontu dwiema niskimi szkarpami, w niej portal ostrołukowy o dwóch uskokach, ponad którymi analogicznie zamknięta blenda. Przejście w ośmiobok na wysokości murów obwodowych korpusu. Część ośmioboczna rozdzielona tynkowanym fryzem opaskowym, z blendami ostrołukowymi; w blendach kondygnacji najwyższej nowsze okienka bliźnie. Wieża pierwotnie nakryta muraowaną iglicą, zastąpioną 1908 wysokim dachem namiotowym krytym dachówką. Na pd. ścianie prezbiterium fragmentarycznie zachowany zegar słoneczny w. XVII lub XVIII. —

- 66** Ołtarz główny późnobarokowy ok. 1700 (fig. 66), odnowiony 1910, z bramkami i rzezbami śś. Piotra, Pawła, Józefa i Kazimierza oraz aniołów w zwieńczeniu; na bramkach mal. postacie śś. Franciszka i Michała Archanioła, w zwieńczeniach bramek owalne medaliony z śś. Antonim i Ignacym Loyolą; w ołtarzu obrazy: Chrzczt w Jordanie po poł. w. XIX i w zwieńczeniu św. Anny Samotrzeć ok. 1700.
- 69** Ołtarz boczny lewy późnobarokowy ok. 1700 (fig. 69), w polu głównym rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 157), w górnej kondygnacji obraz św. Rocha (fig. 119), mal. na desce, w zwieńczeniu rzeźba św. Michała Archanioła. Ołtarz boczny prawy w tradycjach barokowych ok. poł. w. XIX, ze współczesnym obrazem św. Kazimierza w górnej kondygnacji i antepedium rokokowym koniec w. XVIII. Ambona rokokowa koniec w. XVIII. Chrzcielnica rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 97), odnowiona 1964, z rzeźbioną grupą Chrztu w Jordanie na pokrywie. Kropielnice: 1. granitowa, być może średniowieczna; 2. drewniana, w. XVI (?) (fig. 92). Ława kolatorska późnorenansowa ok. poł. w. XVII, z malowanym na przedpiersiu herbem Jasieńczyk (Haynów?). Ławy w. XVIII z dekoracją malarską na przedpiersiach o motywach roślinnych z monogramami IHS i MARYA.
- 137** Dwa konfesjonały rokokowe. Feretron pocz. w. XVIII z obrazami śś. Rocha i niezidentyfikowanej świętej. Rzeźby: 1. Boga Ojca tronuującego, późnogotycka 1508 (fig. 137), fragment pierwotnego przedstawienia Trójcy Św., pochodzący z dawnego ołtarza głównego kościoła par. w Chełmży; 2—3. dwóch aniołków, późnogotyckie 1508 (fig. 138, 139), należące pierwotnie do wyżej wymienionych kompozycji; 4. krucyfiks barokowy; 5—6. dwóch niezidentyfikowanych świętych, barokowe; 7. Chrystusa Zmartwychwstałego, barokowo-ludowa w. XVIII/XIX; 8. św. Zofii z córkami, barokowo-ludowa w. XVIII (fig. 168); 9—10. Matki Boskiej Bolesnej i św. Józefa, barokowo-ludowe w. XVIII/XIX. Płyty nagrobne: 1. Konstancji Bagniewskiej z Sułkowskich, kasztelanowej elbląskiej (zm. 1784), kamienna, z herbami Wieniawa i Lubicz; 2. Władysława Działowskiego (zm. 1858),

z czarnego marmuru, z herbem Prawdzic. Fotel w. XVIII. Monstrancja barokowa 2. poł. w. XVII (fig. 176), z cechą miejską Torunia 176 i imienną *Jakuba Sachsa* (czynny 1641—82), puszka i otok wokół glorii późniejsze. Kielich barokowy 2. poł. w. XVII (fig. 186). Puszka barokowa koniec w. XVII (fig. 188), z cechą miejską Torunia i imienną *P F* (?). Pacyfikał barokowy koniec w. XVII, z cechą imienną *S P* zapewne *Stefana Petersena*, złotnika toruńskiego. Lichtarze: 1—10. mosiężne, renesansowe w. XVI/XVII (fig. 197); 11—14. drewniane, 197 barokowe w. XVIII. Dzwony: 1. odlany 1768 przez *Mikołaja Petersilge* w Toruniu; 2. w. XVII (?).

ORŁOWO

DWÓR. Dobra do 1726 w posiadaniu Cegenbergów-Orłowskich, następnie Mellinów, od 1855 Śląskich. Obecny dwór zbudowany 1874 staraniem Kazimierza Śląskiego, wg projektu arch. *Kazimierza Skórzewskiego*. Neobarokowy. Murowany z cegły, otynkowany. Zwrócony frontem ku pn.-zach. Piętrowy, częściowo podpiwniczony. Wzniesiony na rzucie prostokąta, z ryzalitami na osi oraz po bokach elewacji frontowej, połączonych kolumnowymi przewiązkami. Dachy siodłowe kryte dachówką. W sieni neobarokowa zabiegowa klatka schodowa.

Na osi dworu park ze stawem i strzyżonymi szpalerami grabowymi.

ORZECHOWO

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Marii Magdaleny (fig. 34). Parafia erygowana 1274. Kościół zbudowany w. XIV. Po zniszczeniach w czasie wojen szwedzkich odbudowany 1685 przez radę miejską toruńską. W. XVII posiadał drewnianą wieżę. Gotycki. Orientowany. Murowany z kamienia polnego z użyciem cegły w szczytach. Krótkie prezbiterium zamknięte trójbocznie, przy nim od pn. zakrystia. Nieco szersza i wyższa nawa zbliżona do kwadratu, z nowszą kruchtą od pn. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym o łuku obniżonym z podciągiem poprzecznym w nawie, zapewne 1685. W zakrystii sklepienie kolebkowe. Tęcza zamknięta łukiem ostrym. Wejścia i okna ostrołukowe, okna wąskie, obustronnie rozglifione. Wejście do zakrystii sfazowane. W kruchcie pd. portal bogato profilowany, z formowanej cegły. W pd. ścianie prezbiterium wnęka zamknięta łukiem spłaszczonym, obok szafka ścienna ostrołukowa. W ścianie wsch. szafka na oleje z kratką żelazną w. XV (?). Na zewnątrz kościół opięty szkarpami o jednym uskoku. Ściany nawy z wyodrębnionym cokołem. W ścianie zach. portal ostrołukowy, bogato profilowany z formowanej

- cegły. Wsch. szczyt nawy z dziewięcioma sterczynami i pięcioma ostrołukowymi blendami, z których środkowa przepłuta górą na pomieszczenie sygnaturki. W narożnikach zakrystii sterczyny. Szczyt zach. w. XVI/XVII, trójkatny, dwustrefowy; strefa dolna z pięcioma blendami zamkniętymi półkoliście, z których środkowa szersza i wyższa, mieszcząca bliźnię okienka ostrołukowe; w strefie górnej trzy blendy, z których środkowa zamknięta łukiem spłaszczonym, boczne dwułuczami wspartymi na wspornikach. Dachy siodłowe, nad zakrystią pulpitowy, kryte dachówką. — Ołtarz główny regencyjno-
79 rokokowy ok. poł. w. XVIII (fig. 79), z bramkami po bokach oraz rzeźbami pięciu aniołków trzymających kartusze; w nim obrazy: Matki Boskiej z Dzieciątkiem adorowanej przez przedstawicieli różnych stanów, 2. poł. w. XVII (fig. 120), w sukience metalowej trybowanej ok. 1700; Matki Boskiej z Dzieciątkiem, późnobarokowy ok. poł. w. XVIII; w zwieńczeniu św. Marii Magdaleny, późnobarokowy w. XVIII. Ołtarz boczny lewy rokokowy 2. poł. w. XVIII (fig. 80), z rzeźbami śś. Barbary, niezidentyfikowanego świętego oraz dwóch aniołków; w nim obrazy: św. Marii Magdaleny 1867; św. Antoniego ok. poł. w. XIX; w zwieńczeniu św. Szymona Ap. w. XVIII (?).
60 Ołtarz boczny prawy barokowy ok. poł. w. XVII (fig. 60) z rzeźbami
140 Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 140) i św. Marii Magdaleny (fig.
142 142), późnogotyckimi pocz. w. XVI oraz anioła w zwieńczeniu; w nim obrazy: św. Rocha 1885 i w zwieńczeniu Ukrzyżowania, zapewne ok. poł. w. XVII. Ambona w. XVII. Chrzcielnica w. XVII. Konfesjonał rokokowy z mal. przedstawieniem św. Marii Magdaleny w zaplecku i symbolicznym na przedpiersiu. Kropielnica granitowa zapewne średniowieczna. Ławy w. XVIII. Szafa zakrystyjna 2. poł. w. XVII. Lawaterz cynowy z kociołkiem i tacą w. XVIII. Obrazy: 1—2. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej i św. Barbary, ok. poł. w. XIX; 3. św. Antoniego z Dzieciątkiem 1858; 4. św. Marii Magdaleny 1867. Dwa feretrony w ramach regencyjnych. Monstrancja renesansowa pocz. w. XVII (fig. 174), wieżyczkowa, z figurkami śś. Wojciecha, Stanisława, Matki Boskiej oraz Ukrzyżowania w zwieńczeniu.
187 Kielichy: 1. 1647 (fig. 187); 2. fundowany 1687 przez Tomasza Zorze, z cechą miejską Torunia i imienną *Jana Hausena I*. Ampułki cynowe w. XVII.

DZWONNICA. Drewniana w kształcie krosna, z w. XIX. Dzwon odlany 1781 przez *Franciszka Kriegera* w Toruniu.

OSIECZEK

- 36** KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Katarzyny (fig. 36). Zbudowany zapewne 1. poł. w. XIV. Gruntownie przebudowany 1618, z fundacji Działyńskich. 1699 oddany benedyktyńkom z Grudziądza, które założyły tu konwent, zniesiony w. XVIII. Od 1789 filialny, od 1930 ponownie

parafialny. Ostatnio odnowiony 1956. Gotycki, częściowo przekształcony. Orientowany. Murowany z kamienia polnego z użyciem cegły oraz wieżą konstrukcji szkieletowej, obmurowaną w. XIX/XX. Salowy, wzniesiony na rzucie prostokąta; od pn. niewielka zakrystia i kwadratowa kaplica wzniesiona 1618 jako grobowa przez Działyńskich. Od zach. kwadratowa wieża 1618. Wnętrze nakryte stropem belkowym, szafowanym, w zakrystii strop płaski. Okna przekształcone, zamknięte półkoliście, umieszczone w rozglifionych wnękach, o łukach spłaszczonych; w ścianie wsch. dwa okna koliste. Wejście do zakrystii zamknięte półkoliście z rozglifionymi ościeżami, do kaplicy zamknięte łukiem spłaszczonym. Na zewnątrz kościół w narożach ujęty szkarpami o jednym uskoku, w szkarpie od pn.-zach. wnęka. W ścianie pd. zamurowany portal ostrołukowy, profilowany z formowanej cegły. W ścianie wsch. wnęka zamknięta łukiem spłaszczonym, w niej krucyfiks ludowy w. XVIII (fig. 170). Szczyt wsch. 1618, trójkątny, z siedmioma sterczynami zwieńczonymi murowanymi piramidkami, rozdzielony odcinkiem fryzu opaskowego na dwie kondygnacje; w dolnej zamurowane okno ostrołukowe flankowane parami blend zamkniętych łukiem spłaszczonym, w kondygnacji górnej para analogicznych blend oraz blenda kolista w obramieniu okuciowym. Kaplica wzmocniona w narożach dwiema masywnymi szkarpami. Szczyt kaplicy oraz górne części ścian zakrystii nowsze. Nad korpusem i kaplicą dachy siodłowe, nad zakrystią pulpitowy, kryte dachówką. Wieża 1618, z dolną kondygnacją przedzieloną tynkowanym fryzem opaskowym, zwieńczoną fryzem z cegieł ułożonych rębem skośnym. W kondygnacji górnej pierwotna drewniana konstrukcja szkieletowa, widoczna od wewnątrz; zewnątrz w obmurowaniu podziały neogotyckie. Hełm nowszy ostrosłupowy, pobity blachą. — Ołtarz główny późnorennesansowy pocz. w. XVII, częściowo przekształcony (fig. 57), z rzeźbami śś. Wojciecha i Wawrzyńca; 57 naddatki ażurowe ok. 1700 o motywie bujnego akantu; w zwieńczeniu obraz św. Stanisława Kostki, barokowy, przemalowany; antepedium kurdybanowe 1. poł. w. XVIII. Dwa ołtarze boczne o tradycjach barokowych 1. poł. w. XIX. Feretron w obramieniu późnobarokowym w. XVIII. Obraz Koronacji Matki Boskiej, barokowy, uszkodzony. Rzeźby: 1—3. grupa Ukrzyżowania, barokowa 2. poł. w. XVII (fig. 152), pochodząca zapewne z tęczy; 4—7. Pietà, śś. Roch, Jan Nepomucen i Ignacy Loyola (?), ludowe w. XIX. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Monstrancja (fig. 177) ze stopą 177 i nodusem 2. poł. w. XVII, z cechą miejską Torunia i gloria w. XVIII/XIX.

KAPLICZKA. Na cmentarzu przy kościele. Murowana z cegły, neogotycka. W niej cztery rzeźby ludowe w. XIX: 1. Chrystusa u słupa; 2. Matki Boskiej z Dzieciątkiem; 3. św. Jana Nepomucena; 4. Anioła Stróża.

PLUŻNICA

- 18** KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Małgorzaty (fig. 18). Zbudowany pocz. 43 w. XIV. Wnętrze przekształcone w. XVIII (fig. 43). Gotycki. Orientowany. Murowany z kamienia polnego z użyciem cegły. Krótkie prezbiterium zamknięte ścianą prostą, przy nim od pd. niewielka prostokątna zakrystia. Szersza i wyższa nawa prostokątna, trójprzęsłowa, przy niej od pd. kaplica przekształcona z dawnej kruchty oraz od zach. nowa kruchta, wzniesiona w miejsce wieży drewnianej 1896, rozebranej 1951. Prezbiterium nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym o łuku obniżonym, w nawie strop płaski z zaokrąglonymi bocznymi połączkami. W zakrystii sklepienie kolebkowe, w pozostałych pomieszczeniach stropy płaskie. Tęcza zamknięta łukiem ostrym, z wycięciem w kluczu na pomieszczenie krucyfiksu umieszczonego wraz z rzeźbami Matki Boskiej Bolesnej, św. Jana Ewangelisty i św. Marii Magdaleny na belce o wykroju falistym 2. poł. w. XVIII
- 151** (fig. 151). Okna zamknięte półkoliście, w nawie umieszczone we wnękach ostrołukowych obustronnie rozglifionych. Dwa portale gotyckie ostrołukowe, bogato profilowane z formowanej cegły: 1. w kruchcie od zach. (fig. 40), odsłonięty 1964; 2. w kaplicy od pd. Na zewnątrz kościół opięty wydatnymi skośnymi nowszymi szkarpami. Elewacja
- 21** wsch. (fig. 21) z wysoką wnęką ostrołukową mieszczącą okno, przechodząca w trójkątny szczyt z siedmioma sterczynami, częściowo zrekonstruowanymi, wydzielony fryzem z cegieł ułożonych rębem skośnym; w szczytcie trzy blendy ostrołukowe, pod środkową, umieszczoną wyżej, podwójny fryz z cegieł ułożonych rębem skośnym. Szczyt zach. trójkątny, z trzema blendami ostrołukowymi, ze śladami po zniesionej wieży drewnianej. Dachy siodłowe, kryte dachówką, dach prezbiterium przechodzący połączką nad zakrystią, ujęty dwoma półszczytami o wykroju falistym. W okienku zakrystii krata kowalska z zadziarami. Na pozornym sklepieniu nawy polichromia późnobarokowa 2. poł. w. XVIII, odnowiona i częściowo przemalowana 1964: pośrodku grupa Trójcy Św., w czterech narożnikach postacie symbolizujące cztery kontynenty. — Ołtarz główny późnobarokowy ok. poł. w. XVIII, odnowiony 1965, ażurowy w kształcie baldachimu z czterema kolumnami dźwigającymi wygięte belkowanie z rzeźbami aniołków trzymających symbole cnót, na mniejsze rzeźba Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej; tabernakulum i płaskorzeźbione antepedium współczesne. Ołtarze boczne: 1—2. w prezbiterium, rokokowe 2. poł. w. XVIII, analogiczne, w kształcie ram, z rzeźbami aniołków i płaskorzeźbionymi antepediami; w nich współczesne obrazy: w lewym śś. Józefa z Dzieciątkiem, Franciszka i w zwieńczeniu Rocha; w prawym (fig. 73) śś. Antoniego z Dzieciątkiem, Jacka i w zwieńczeniu niezidentyfikowanego; 3—4. w nawie, w tradycjach barokowych w. XVIII/XIX, w nich współczesne obrazy; w lewym śś. Małgorzaty

oraz w zwieńczeniu Marii Magdaleny, w prawym Matki Boskiej Czesłochowskiej ok. poł. w. XIX oraz w zwieńczeniu św. Bartłomieja. Ambona rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 88), z trzema rzezbami aniołów. Chrzcielnica z nadbudową (fig. 87), współczesna i usytuowana analogicznie do ambony, z rzeźbioną grupą Chrztu w Jordanie oraz płaskorzeźbą Boga Ojca. Kropielnica (fig. 90) granitowa, z prymitywnym ornamentem z krzyżem, rozetami i postacią ludzką, w. XIV. Chór muzyczny późnobarokowy w. XVIII, drewniany, wsparty na czterech słupach, z malowanymi na parapecie medalionami, w których postaci ść. Cecylii, króla Dawida i muzykujących aniołków. Trzy feretrony rokokowe 2. poł. w. XVIII: 1. z obrazami Pietà i św. Ambrożego (?) (fig. 103); 2. z obrazami Matki Boskiej Rywałdzkiej i św. Klary; 3. z rzeźbą Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego barokowo-ludowa w. XVIII. Krucyfiks barokowy w. XVII/XVIII. Monstrancja ze stopą i nodusem barokowymi koniec w. XVII, z cechą miejską Torunia i imienną *Jana Hausena I* oraz glorią w. XIX. Sześć lichtarzy mosiężnych 1. poł. w. XVII. Lichtarz rokokowy w kształcie kłęzącego aniołka. Ornat niebieski z tkaniny rokokowej 2. poł. w. XVIII.

DZWONNICA. Drewniana w kształcie krosna, z w. XIX. Dzwon odlany 1747 przez *Michała (?) Wittwercka* w Gdańsku.

PUŁKOWO WIELKIE

CHAŁUPY. Drewniane konstrukcji zrębowej, z wysokimi dachami siodłowymi, krytymi słomą. Nr 5 (fig. 55). Zbudowana 1797. Odnowiona 1963—4. Na podmurowaniu kamiennym. Usytuowana szczytowo. Prostokątna, dwutraktowa. Od frontu podcień wsparty na czterech tralkowych słupach z zastrzałami, dźwigających profilowaną belkę. — Nr 7 (fig. 54). Zbudowana 1. poł. w. XIX. Prostokątna, dwutraktowa. W wejściu drzwi klepkowe dwuskrzydłowe. Szczyty szalowane pionowo, zwieńczone pazdurami. — Nr 10. Zbudowana zapewne 1. poł. w. XIX. Prostokątna, jednotraktowa. Dach z okapem wysuniętym od frontu, wspartym na wysuniętych belkach.

RADOWISKA WIELKIE

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jakuba St. (fig. 23, 33). Parafia erygowana ok. 1300, wzmiankowana 1340. Kościół zbudowany 1. poł. w. XIV, przekształcany w. XIV/XV. Dolna, murowana kondygnacja wieży dobudowana zapewne 1580 z fundacji Krzysztofa Kostki, wojewody pomorskiego i starosty golubskiego, górna, drewniana kondygnacja 1805. Odnowiony 1925. Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły na podmurowaniu z kamienia polnego. Salowy, na rzu-

cie wydłużonego prostokąta z niewielką zakrytą od pn. i kwadratową kaplicą w. XVIII od pd. Od zach. kwadratowa wieża. Wnętrze nakryte późniejszym pozornym sklepieniem kolebkowym. W zakrystii sklepienie kolebkowe, w kaplicy kolebkowo-krzyżowe. Kaplica otwarta do wnętrza arkadą zamkniętą półkoliście. Okna zamknięte łukiem ostrym. W wejściu do zakrystii drzwi klepkowe zapewne 1. poł. w. XIX. We wsch. ścianie szafka ścienna z ażurową kratą w. XVI (?). W zakrystii szafa ścienna z drzwiami o gotyckich okuciach i starym zamkiem. Na zewnątrz cokół wyodrębniony dwoma uskokami. Pod okapem szeroki tynkowany fryz opaskowy. W ścianie pd. na przemian okna i blendy, w ścianie pn. trzy blendy i dwa okna, w ścianie wsch. trzy blendy, z których środkowa nieco wyższa, ostrołukowe, w dwuuskokowych obramieniach. Szczyt wsch. w. XIV/XV, schodkowy, rozczłonkowany sześcioma skośnie ustawionymi sterczynami, podzielony na trzy strefy fryzami z wysuniętych cegieł; we wszystkich polach szczytu blendy ostrołukowe, w strefie dolnej wypełnione ceglanym maswerkciem; między sterczynami trójkątne szczycki. Szczyt zach. wtopiony w wieżę, ze sterczynami po bokach i dwiema blendami ostrołukowymi. Kaplica otynkowana, ujęta w narożach podziałami ramowymi, z dwoma otworami okiennymi zamkniętymi łukiem segmentowym, w obramieniach uszaty, oraz z płyciną. Szczyt nieotynkowany, ujęty spływami, zwieńczony falistym gzymsem, w nim otynkowana płycina w obramieniu uszaty. Nad kościołem i kaplicą dachy siodłowe kryte dachówką, dach korpusu przechodzący połącią na zakrystię. Wieża o trzech dolnych kondygnacjach murowanych, rozdzielonych wydatnymi uskokami. Wejście zamknięte półkoliście, ponad nim, w drugiej kondygnacji odcinek fryzu opaskowego tynkowanego. Okna zamknięte półkoliście, z uskokiem. Kondygnacja trzecia zwieńczona fryzem opaskowym tynkowanym i gzymsem z profilowanej cegły. Kondygnacja najwyższa drewniana 1805, wydzielona zadaszeniem, o ścianach oszalowanych, nakryta dachem namiotowym zakończonym latarnią zwieńczoną hełmem baniastym. — Ołtarz

68 główny późnobarokowy 1. poł. w. XVIII (fig. 68), z rzeźbami śś. Piotra, Pawła, Stanisława (?) i Wojciecha; w polu głównym rzeźba Matki

128 Boskiej z Dzieciątkiem, gotycka koniec w. XIV (fig. 128) oraz barokowy obraz św. Jakuba St., w zwieńczeniu barokowy obraz św. Jana Nepomucena. Dwa ołtarze boczne regencyjne ok. 1730, z płaskorzeźbionymi sarkofagowymi mensami; z rzeźbami św. Barbary pomiędzy śś. Janem Chrzcicielem i Janem Ewangelistą, dwóch aniołków oraz współczesnym im obrazem Małej Św. Rodziny w zwieńczeniu; prawy z rzeźbami św. Antoniego z Dzieciątkiem pomiędzy śś. Mikołajem i Janem Nepomucenem oraz aniołków i współczesnym im obrazem św. pustelnika w zwieńczeniu. Ołtarz w kaplicy w tradycjach barokowych 1. poł. w. XIX. Chrzcielnica późnobarokowa 1. poł. w. XVIII

96 (fig. 96), umieszczona w niszy ściennej wydzielonej balustradą, rzeź-

biona w kształcie lecącego anioła z czarą. Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Chór muzyczny rokokowy, wsparty na dwóch kolumnach, z prostym parapetem o podziałach pilastrowych. Ławy i konfesjonał barokowe w. XVII/XVIII. Dwa feretrony w ramach rokokowych w. XVIII/XIX. Rzeźby: 1. Matki Boskiej z Dzieciątkiem, późnogotycka koniec w. XV (uszkodzona) (fig. 141); 2. krucyfiks w. XVI (fig. 146); 3. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej, barokowo-ludowa w. XVIII/XIX; 4. krucyfiks procesyjny barokowo-ludowy 1. poł. w. XIX. Monstrancja w tradycjach rokokowych ok. poł. w. XIX. Puszka w. XVIII, z cechą imienną *M D*. Lichtarze cynowe: 1—4. 1737; 5—8. rokokowo-klasycystyczne w. XVIII/XIX. Dzwon odlany 1560, z późniejszą inskrypcją dotyczącą budowy wieży z fundacji Krzysztofa Kostki.

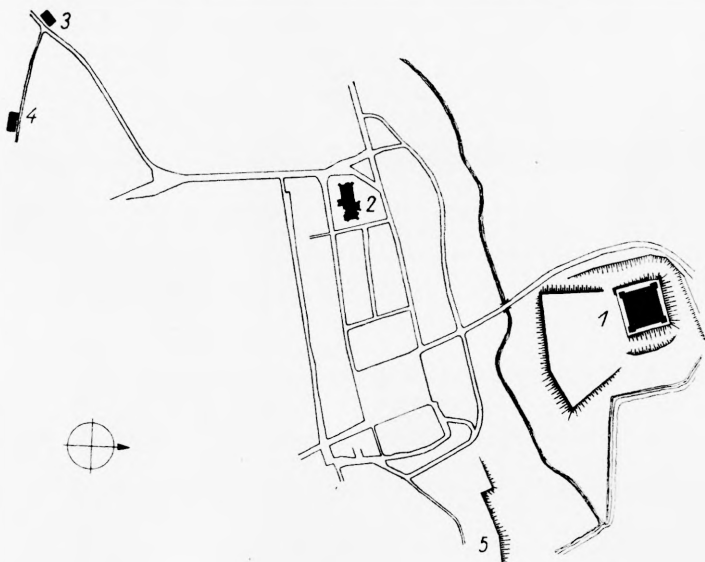
141
146

CHAŁUPY. Drewniane, konstrukcji zrębowej na podmurowaniu z kamienia polnego. Prostokątne, dwutraktowe z wysokimi dachami siodłowymi krytymi słomą. Nr 52 i dwie sąsiednie (bez nru). Wzniesione 1. poł. w. XIX. — Nr 62. Zbudowana zapewne koniec w. XVIII. Pierwotnie szczytowa z podcieniem w narożu, z którego zachowany profilowany słup.

RADZYN CHEŁMIŃSKI

MIASTO (fig. 1). Pierwotnie gród pruski, istniejący już w. VI na 1 traktie komunikacyjnym pn.-pd. Zdobyty 1015 przez wojska Bolesława Chrobrego, pocz. w. XIII stał się jednym z ośrodków administracyjnych księstwa mazowieckiego. 1224 zakupiony przez misyjnego bpa pruskiego Chrystiana, przekazany 1231 Krzyżakom. 1234 rozpoczęcie budowy zamku i zapewne lokacja miasta na prawie chełmińskim przez mistrza krajowego Hermana v. Balck. W ciągu w. XIII kilkakrotnie oblegane i dwukrotnie zdobyte przez Prusów. Zapewne w związku ze zniszczeniem miasta, 1285 odnowienie przywileju lokacyjnego i nadanie prawa magdeburskiego. W. XIII/XIV opasanie miasta murami z trzema bramami i fosą. 1410 zajęte przejściowo przez wojska polskie. 1440 przystępuje do Związku Pruskiego i po wybuchu wojny trzynastoletniej przechodzi w ręce polskie. 1456 spustoszone przez Krzyżaków. 1466 ostatecznie włączone w granice Polski, uzyskuje potwierdzenie przywilejów, a zamek staje się siedzibą starostów królewskich. 1575 zniszczone pożarem. W czasie wojen szwedzkich wielokrotnie zdewastowane i wyludnione; od tego czasu stagnacja. W średniowieczu, na skutek położenia pomiędzy obecnie osuszonymi jeziorami, stanowiło ważny punkt na szlaku wiodącym z Ziemi Chełmińskiej do Pomezanii. Obecnie położone przy drodze z Warszawy przez Brodnicę do Grudziądza i Gdańska, przy skrzyżowaniu do Wąbrzeźna, Kowalewa i Torunia. Ośrodkiem prostokątny rynek, z ulicami wybiegającymi z narożników. W zach.

części miasta kościół par. Poza obrębem dawnego miasta, na wsch. ślady dawnego grodu pruskiego, na pn. dawny zamek krzyżacki oraz na pd.-zach. na stoku wzniesienia cmentarz z kaplicą

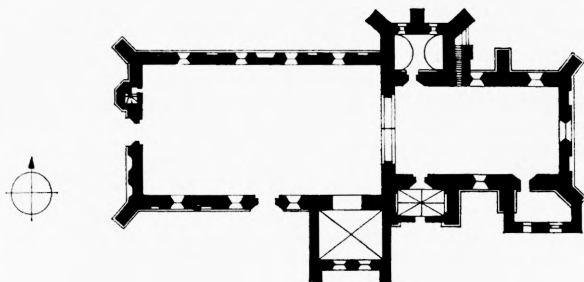
Plan miasta Radzyna 1:10 000

1. zamek, 2. kościół par., 3. kaplica cmentarna św. Jerzego, 4. dwór »Na Zielonym wzgórzu«, 5. grodzisko.

p. w. św. Jerzego, ponad nim na wzniesieniu zwanym »Zieloną Górą«, dwór. Z pierwotnych obwarowań zachowany jedynie obrys ze śladami fosy.

- 14-16 KOŚCIÓŁ PAR.** p. w. św. Anny (fig. 14—16). Parafia erygowana 1. poł. w. XIII. Obecny kościół wzniesiony 1. poł. w. XIV: prezbiterium, przedsionek i zakrystia ok. 1310, nawa i wieża ok. 1340. Zapewne w 2. poł. w. XV lub pocz. w. XVI podwyższenie ścian prezbiterium i wzniesienie szczytu wsch. kościół spalony 1575. Odbudowany w latach 1587—1600, w tym okresie podwyższone ściany nawy głównej, ukształtowana fasada zach. oraz wzniesiona kaplica p. w. Przemienienia Pańskiego (Dąbrowskich), z fundacji Hugona

Dąbrowskiego, starosty radzyńskiego. 1615 ponownie spalony. 1640 odbudowa prezbiterium staraniem Mikołaja Weyhera, wojewody chełmińskiego i starosty radzyńskiego. 1673 odnowienie kaplicy Dąbrowskich. 1680 ukończenie odbudowy kościoła staraniem Jana Gnińskiego, wojewody pomorskiego. Odnowiony 1885. 1892 odnowienie wieży, uszkodzonej uderzeniem pioruna. Gotycki, z fragmentami i kaplicą renesansową. Orientowany. Murowany z cegły o układzie gotyckim ze sporadycznie użytą zendrówką. Prezbiterium trójprzęsłowe zamknięte ścianą prostą, przy nim od pd. zakrystia przebudowana w czasach nowszych oraz przy narożniku nawy przedsionek. Od pn. w narożniku między prezbiterium a nawą kwadratowa wieża, w przyziemiu której składzik. Szersza nawa prostokątna, przy niej od pd.

Kościół par. w Radzynie 1: 750

zbliżona do kwadratu kaplica p.w. Przemienienia Pańskiego (Dąbrowskich). Przy elewacji zach. przesunięta z osi ku pn. wieloboczna wieżyczka schodowa. Wnętrze (fig. 41) nakryte stropem płaskim po 1640 i przed 1680. W pomieszczeniu w przyziemiu wieży sklepienie kolebkowe, w kruchcie ośmiopolowe z masywnymi żebrami o przekroju prostokątnym. Tęcza zamknięta łukiem ostrym, obustronnie profilowanym, w niej belka barokowa złożona z dwóch wolut, podtrzymujących glob ziemski, na którym krucyfiks w otoczeniu aniołków, na wolutach bocznych rzeźby Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana Ewangelisty, barokowe 1. poł. w. XVIII (fig. 153). Okna ostrołukowe obustronnie rozglifione. Górne części ścian nawy, nadbudowane po 1587, ożywione na przemian ośmiobocznymi, obustronnie rozglifionymi oknami i parami nisz muszlowych. Portale gotyckie, ostrołukowe z formowanej cegły: 1. w kruchcie pd. (fig. 37), bogato profilowany o pięciu uskokach, w nim drzwi z ozdobnymi gotyckimi okuciami; 2. z prezbiterium do zakrystii, o jednym uskoku; 3. z prezbiterium

do pomieszczenia pod wieżą. W tymże pomieszczeniu szafa ścienna z drzwiami o gotyckich ozdobnych okuciach oraz w okienkach kraty kowalskie z zadziorami. Na zewnątrz w dolnej części ścian cokół wyodrębniony uskokiem z profilowanych cegieł. Prezbiterium opięte szkarpami o dwóch uskokach, w niektórych wnęki zamknięte półkoliście. W ścianie pd. okna w obramieniach profilowanych, flankowane w górnej kondygnacji z w. XV lub pocz. w. XVI parami blend ostrołukowych. W ścianie wsch. zamurowane wysokie okno ostrołukowe, flankowane dwiema analogicznymi niższymi blendami, ponad którymi w strefie nadbudowanej po trzy mniejsze blendy. Pod blendą 165 środkową krucyfiks barokowy 2. poł. w. XVII (fig. 165), z nowszym zadasiem. Szczyt wsch. 2. poł. w. XV lub pocz. w. XVI, wydzielony fryzem opaskowym tynkowanym, lekko nadwieszony, schodkowy, rozczłonkowany pięcioma ostrołukowymi blendami w obramieniach profilowanych z jednym uskokiem oraz blendą kolistą, zwieńczony czterema parami sterczyn oraz trzema sterczynami w kondygnacji najwyższej, zakończonymi murowanymi piramidkami i ceramicznymi ozdobami ok. 1885. Szczyt między prezbiterium i nawą z ośmioma sterczynami analogicznymi. Nawa ujęta w narożnikach szkarpami o dwóch uskokach. Ściany boczne dekorowane w dolnej części zendrówką w układzie rombowym; pośrodku zamurowane portale ostrołukowe, bogato profilowane z formowanej cegły. Okna rozmieszczone na przemian z blendami ostrołukowymi, powyżej wydzielone opaskowym tynkowanym fryzem części ścian nadbudowane po 1587, na przemian z oknami i parami blend zamkniętych półkoliście. W elewacji zach. portal z ościeżami o czterech uskokach i bogato profilowaną archiwoltą z formowanej cegły. Powyżej blenda ostrołukowa o trzech uskokach oraz po bokach blendy o jednym uskoku. Przy pn. części elewacji przymurowana wieloboczna wieżyczka schodowa sięgająca do gzymsu wydzielającego szczyt. W części nadbudowanej blenda ośmioboczna flankowana rzędem blend zamkniętych półkoliście. Szczyt po 1587, wydzielony profilowanym gzymsiem, schodkowy, rozczłonkowany trzema blendami zamkniętymi półkoliście oraz dwiema kolistymi, zakończony trzynastoma sterczynami. Kruchta przy prezbiterium o ścianach w górnej części przemurowanych w. XIX, z wejściem ostrołukowym o jednym uskoku, przy którym ostrołukowa nisza z rzeźbą św. Piotra o charakterze barokowym. Dachy nawy i prezbiterium siodłowe, nad kruchtą i zakrystią pulpitarne, kryte dachówką. Wieża opięta czterema wydatnymi szkarpami o trzech uskokach, sięgającymi do połowy jej wysokości, przechodzącymi powyżej w płaskie lizeny. W ścianie wsch. pomiędzy szkarpami przesklepienie, mieszczące pierwotnie wejście i schody na górne kondygnacje. W ścianie pn. wysokie wnęki zamknięte dwuluczem na wsporniku, w nich pięć stref okien ostrołukowych o jednym uskoku. Najwyższa kondygnacja przechodząca w połowie w ośmio-

boczne zwieńczenie, ujęta z trzech stron trójkątnymi szczytami, rozczłonkowanymi blendami ostrołukowymi. Dach namiotowy, ośmio-połaciowy, kryty dachówką. — Kaplica Dąbrowskich (fig. 31) 31
 nakryta sklepieniem krzyżowym z wydobytymi drutami. W półkoleście zamkniętej arkadzie, otwierającej kaplicę do nawy, krata renesansowa 1587 (fig. 201), fundowana przez Hugona Dąbrowskiego i jego 201
 żonę Katarzynę z Działyńskich, o bogatej dekoracji złożonej z esownic zakończonych sylwetkowo wyciętymi ptakami, postaciami szlachciców i liśćmi; pośrodku wycięte z blachy malowane kartusze z herbami Dąbrowskich, z literami HEVD i Ogończyk z literami KD i datami. Na zewnątrz ściana czołowa kaplicy ujęta w prostopadłe, dwuskokowe szkarpy, między którymi para półkoleście zamkniętych okien. Od wsch. zamurowane okno koliste. W zwieńczeniu ścian podwójny gzyms profilowany. Dach pulpityowy, ujęty od wsch. i zach. w półszczyty ożywione blendami zamkniętymi półkoleściami, wykreślone urozmaiconą linią, z kamiennymi elementami dekoracyjnymi w kształcie wolut i sterczyn. Na niektórych ceglach wyrte daty oraz imiona, nazwiska i inicjały, zapewne rzemieślników, m. in.: 1610, IW 1687, *Gregorius, Stanis P, F. Orzeszkowski*.

Na stropie polichromia barokowa: w prezbiterium po 1640 mal. zapewne *Bartłomiej Strobel*; pośrodku scena Wniebowzięcia Matki Boskiej, w narożnikach wsch. ewangeliści Mateusz i Marek (domniemany autoportret artysty), w narożnikach zach. symboliczne przedstawienia słońca i księżycy; w nawie wykonana przed 1680; pośrodku grupa Trójcy Św., ponad chórem muzycznym Adoracja Dzieciątka (fig. 108) i Ucieczka do Egiptu (fig. 109); pomiędzy kompozycjami figuralnymi dekoracja o motywie wici roślinnej, kwiatów, puttów i ptaków. W ośmiobocznej wnęce nad chórem muzycznym scena Stygmatyzacji św. Franciszka, zapewne koniec w. XVII. Na ścianie pd. i pn. nawy dekoracja malarska późnobarokowa 2. poł. w. XVIII, w formie draperii stanowiących tło dwóch ołtarzy bocznych. — Ołtarz główny barokowy w. XVII/XVIII (fig. 65), trójdzielnny z bramkami, z rzeźbami św. 65
 Andrzeja i Piotra (fig. 161) oraz Pawła i Jana Ewangelisty; w górnej 161
 kondygnacji rzeźby św. Stanisława, Grzegorza oraz po bokach św. Jana Nepomucena i Franciszka Ksawerego, późnobarokowe ok. poł. w. XVIII; w ołtarzu obrazy: 1. Koronacja Matki Boskiej z kłęzącymi u dołu postaciami św. Łukasza i Mikołaja bpa, sygn. przez *Bartłomieja Strobla* 1643 (fig. 116); 2. w górnej kondygnacji Zwiastowanie 116
 ok. poł. w. XVII, zapewne z pracowni *B. Strobla* (fig. 115); tabernakulum w. XVIII w kształcie ażurowego baldachimu z rzeźbioną 115
 grupą Przemienienia Pańskiego. Ołtarze boczne: 1—2. przy tęczu, barokowo-klasycystyczne wyk. 1820 *M. Przemysławski*, odnowione i przemalowane 1877 i 1895; lewy z rzeźbami św. Jana Nepomucena i Ignacego Loyoli (?) oraz anioła w zwieńczeniu, w nim obrazy: współczesny św. Anny Samotrzcęć oraz w zwieńczeniu Matki Boskiej

- 82 z Dzieciątkiem na smoku, zapewne ok. poł. w. XVII; prawy (fig. 82),
 163 z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego (fig. 163) oraz współczesnym
 obrazem Pietà w zwieńczeniu; 3—6. w nawie, późnobarokowe 2. ćw.
 76 w. XVIII; pierwszy przy ścianie pn. (fig. 76), przekształcony koniec
 w. XVIII, z rzeźbami św. Tomasza z Akwinu i nieoznaczonego św.
 diakona, dwóch śś. bpów i św. Michała Archanioła w zwieńczeniu,
 w górnej kondygnacji współczesny obraz św. Rocha; pierwszy przy
 ścianie pd., przekształcony koniec w. XVIII, z rzeźbami śś. Józefa
 i Symeona (?), Marii Magdaleny i Małgorzaty (?) oraz Anioła Stróża
 w zwieńczeniu, w górnej kondygnacji współczesny obraz św. Anto-
 niego; drugi przy ścianie pn. (fig. 74) z rzeźbami czterech świętych
 oraz obrazem św. Andrzeja 1. poł. w. XIX; drugi przy ścianie pd.
 z rzeźbami śś. Dominika, Klary, Antoniego i Anny oraz w zwień-
 czeniu św. Onufrego i Jana Nepomucena; 7. w kaplicy Dąbrowskich
 78 (fig. 78), rokokowy koniec w. XVIII, w kształcie bogatej ramy o de-
 koracji grzebykowej, z rzeźbami aniołków i Boga Ojca w zwieńczeniu
 oraz współczesnym obrazem Przemienienia Pańskiego. W ołtarzu
 w kaplicy oraz dwóch bocznych antepedia sarkofagowe, płasko-
 rzeźbione, współczesne. Ambona rokokowo-klasycystyczna, wyk. za-
 pewne *M. Przemysławski* pocz. w. XIX (fig. 86). Chrzcielnica ba-
 rokowa w. XVII/XVIII (fig. 93). Stalle klasycystyczne w. XVIII/XIX
 100 (fig. 100), z malowaną dekoracją zaplecków o motywie wazonów,
 w nich sedilia zapewne gotyckie. Chór muzyczny drewniany 1694,
 wsparty na czterech kolumnach, z parapetem wysuniętym trójbocznie
 w części środkowej. Prospekt organowy rokokowo-klasycystyczny
 99 koniec w. XVIII (fig. 99). Feretrony: 1. w obramieniu regencyjnym
 1. poł. w. XVIII, ze współczesnymi obrazami Św. Rodziny i Zwiasto-
 wania; 2—3. rokokowe w. XVIII/XIX, z obrazami: Matki Boskiej
 105 Rywałdzkiej i św. Barbary (fig. 105) oraz Matki Boskiej Szkaplerznej
 i św. Klary; 4. w obramieniu metalowym klasycystycznym 1. poł.
 104 w. XIX (fig. 104), z obrazami Matki Boskiej Rywałdzkiej i Wniebo-
 wzięcia N. P. Marii. Obrazy: 1. Grupa Ukrzyżowania i Judasz otrzy-
 mujący srebrniki, barokowy ok. poł. w. XVII, mal. na desce; 2—13.
 apostołowie w. XVIII/XIX. Portrety trumienne mal. na blasze: 1. Jana
 124 Stanisława Dąbrowskiego (zm. 1673) (fig. 124), z herbami Dąbrowski,
 Ogończyk, Godziemba i Lewart; 2—3. dwóch nieznanymi niewiast
 125, 126 koniec w. XVII (fig. 125, 126); 4. nieznanego mężczyzny, uszkodzony.
 Blachy trumienne z malowanymi herbami: 1. z literami Z K, datą 1695
 i herbami Dąbrowski, Prawdzie, Pomian i Dołęga; 2. z herbami
 Godziemba, Ciołek, Pobóg i Dąbrowa; 3. z herbami Poraj, Cholewa,
 Dołęga i Prawdzie. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem, późno-
 144 gotycka 1. ćw. w. XVI (fig. 144). Płyty nagrobne, marmurowe, z pła-
 skorzeźbionymi postaciami rycerzy, w znacznej mierze zatarte: 1. Jana
 171 Plemińskiego, sędziego chełmińskiego (zm. 1541) (fig. 171); 2. Jana
 Luzjańskiego, wojewody chełmińskiego (zm. 1551); 3. Jana Plemińskiego

- (zm. 1585). Monstrancje: 1. barokowa 1725 (fig. 179), z cechą miejską Torunia i imienną *Jana Hausena II*, z trybowanymi przedstawieniami na stopie: Jonasza, Jozuego i Kaleba, Ofiary Izaaka i Melchizedecha (?), z glorią promienistą podtrzymywaną przez figurkę Matki Boskiej i bocznymi ramionami, na których posąży aniołków; 2. barokowa 1. poł. w. XVIII (fig. 181), z cechą miejską Torunia i imienną *Jana Hausena II*, analogiczna do poprzedniej, z trybowanymi na stopie przedstawieniami: śś. Anny Samotrzeć, Wawrzyńca i dwóch zakonników. Kielichy: 1. gotycki zapewne 2. poł. w. XIV; 2. gotycki w. XIV/XV (fig. 182); 3. wczesnobarokowy 1647 (fig. 185), fundowany przez Walentego Bielskiego, z trybowanymi na koszyczku popiersiami Chrystusa, Matki Boskiej i św. Piotra i nodusem odlanym w kształcie trzech postaci; 4. neorokokowy, z cechą imienną *Karola H. Danziger*a, złotnika gdańskiego, czynnego 1856—80. Stopa kielicha wczesnobarokowa 1. poł. w. XVII. Pacyfikał renesansowy ok. 1600 (fig. 190), fundowany przez Pawła Działyńskiego, kasztelana dobrzyńskiego i starostę radzyńskiego, ze stopą barokową koniec w. XVII, na której cecha miejska Brodnicy i imienna *CS* oraz plakietka z herbem Ogończyk. Krzyż ołtarzowy cynowy w. XVIII/XIX. Relikwiarzyk rokokowy, z cechą miejską Gdańska, imienną *Jana Gottlieba Stegmanna* (czynnego 1772—1804), z napisem «Thomas me fecit». Łódka na kadziło w. XVIII. Lampa wieczna barokowa 4. ćw. w. XVII, z cechą miejską Brodnicy, imienną *CS* oraz herbem Godziemba z literami *MZ*. Tace: 1. późnorenesansowa 1619 (fig. 193), fundowana przez Jana Sokołowskiego i A. Wracza, z herbami Pomian i Szeliga; 2. barokowa 2. ćw. w. XVII, z cechą miejską Torunia i imienną *Zachariasza Lange* (czynnego 1627—42) (fig. 194). Ampułka barokowa 2. poł. w. XVII, z cechą miejską Torunia i imienną *Pawła Detloffa*. Naczynko na oleje, barokowe w. XVIII. Naczynie na wiatyk, 2. poł. w. XVII. Trzy sukienki z obrazów oraz wota srebrne, trybowane w. XVIII. Cztery lichtarze cynowe 1845. Ornaty: 1. niebieski z aplikacjami wg tradycji wykonanymi ze zdobycznych namiotów tureckich, barokowy pocz. w. XVIII (fig. 202, 203), z przedstawieniami Chusty św. Weroniki, śś. Piotra, Judasza, Arma Christi oraz na przodzie Matki Boskiej Siedmiu Boleści i Ewy; 2. barokowy 1741 (fig. 204), haftowany, z przedstawieniami Koronacji N. P. Marii i św. Michałem Archaniołem; 3. czarny, z aplikacjami 1862. Dalmatyka biała atłasowa, z haftem kwiecistym 1715 (fig. 205). Kapy: 1. biała z adamaszku, z haftem wypukłym na kapturze, barokowa pocz. w. XVIII (fig. 207); 2. czerwona z adamaszku, z haftowanym kapturem, barokowa pocz. w. XVIII (fig. 209); 3. czarna 1862, z haftem i aplikacjami na kapturze, z przedstawieniem św. Stanisława bpa i herbem Polski. Velum czerwone, barokowe pocz. w. XVIII (fig. 210), z aplikacjami z przedstawieniem św. Małgorzaty. Obrazek haftowany św. Wawrzyńca, z wykorzystaniem jako tła drzeworytu, w. XVIII

- 211** (fig. 211). Choraławiew z uszkodzonym obrazem św. Andrzeja Boboli, z herbami Polski i Litwy oraz Leliwa w. XVIII, przeniesionym na nowsze tło. Baldachim procesyjny w. XVIII/XIX. Dzwon odlany 1789 przez *Franciszka Kriegera* w Toruniu, fundowany przez Tomasza Krakowskiego, archiprezbitera radzyńskiego.

W otoczeniu kościoła mur neogotycki, 1864.

Na plebanii: Obraz Chrystusa Ukrzyżowanego z duszami czyścicowymi, ludowy w XVIII (?), mal. na desce; rzeźba nieoznaczonej świętej, późnogotycka w XV/XVI, uszkodzona.

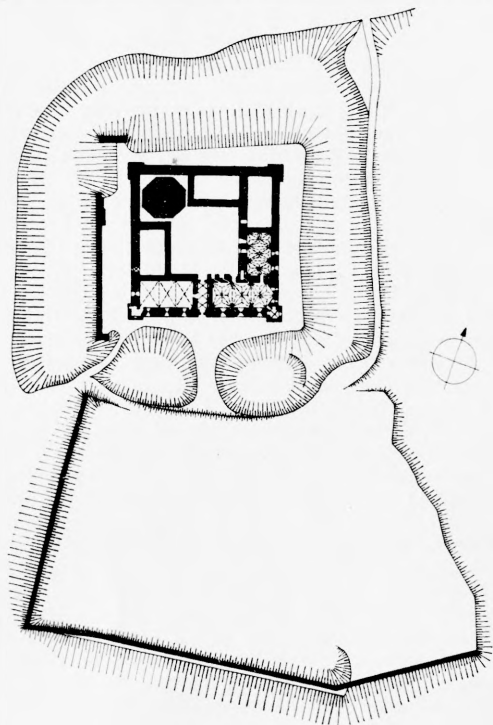
- 26** KAPLICA CMENTARNA p. w. św. Jerzego (fig. 26). Fundowana 1285 przez Konrada v. Thierberg, mistrza krajowego krzyżackiego. Obecna wzniesiona 2. ćw. w. XIV, przekształcona w. XV. Pocz. w. XIX użytkowana przejściowo jako magazyn. Odnowiona 1851 warianiem ks. Samplawskiego, proboszcza radzyńskiego. Gotycka. Orientowana. Murowana z cegły. Salowa, prostokątna, czteroprzęsłowa. Wnętrze nakryte stropem belkowym 1851 (?). W dolnej części ścian bocznych wnęki uskokowe zamknięte półkoliście. Posadzka ceglana. Okna ostrołukowe. Na zewnątrz kaplica opięta w narożach i przy dłuższych ścianach szkarpami o jednym uskoku, z blendami zamkniętymi trójkątnie. W zwieńczeniu ścian fryz opaskowany tynkowany i profilowany gzyms. W ścianach bocznych pomiędzy szkarpami od pd. okna o jednym uskoku, od pn. parzyste blendy ostrołukowe. W ścianie wsch. okno w obramieniu dwuuskokowym, flankowane parami blend. Od zach. portal zamknięty półkoliście o dwóch uskokach, od pd. nowsze wejście zamknięte łukiem spłaszczonym. Szczyty w. XV, znacznie przekształcone 1851: wsch. schodkowy rozczłonkowany sześcioma sterczynami o nowszych zwieńczeniach, pomiędzy którymi blendy prostokątne oraz fryzy opaskowe; zach. trójkątny, rozczłonkowany siedmioma sterczynami, podzielony fryzami z wysuniętych cegieł na trzy strefy, na jednej ze sterczyn choraławiewka z datą 1851. Dach siodłowy, kryty dachówką. — Ołtarz główny rokokowy 2. poł. w. XVIII (fig. 75), o bogatej dekoracji grzebykowej, z rzeźbami św. Antoniego, Jana Nepomucena, dwóch św. niewiast i sześciu aniołków, w polu środkowym rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem ludowa, w sukience haftowanej w. XVIII, w zwieńczeniu współczesny owalny obraz nieoznaczonego świętego. Ołtarz boczny rokokowy 2. poł. w. XVIII (fig. 77), z rzeźbami św. Joachima, Anny, Franciszka i Franciszka Ksawerego, w nim współczesny mu obraz św. Józefa z Dzieciątkiem i klęczącą postacią fundatorki (?). Chór muzyczny w. XVIII (?), drewniany, wsparty na czterech słupach, z parapetem występującym półkoliście.

RUINY ZAMKU. Założony 1234 przez mistrza krajowego Hermana v. Balck. Pierwotny zapewne drewniany. 1285 wzmiankowany kościół p. w. Św. Krzyża na zamku. Budowa obecnego rozpoczęta zapewne w ostatnim dziesięcioleciu w. XIII, główne prace w pierw-

szym dwudziestolecium w. XIV. 1410 częściowo spalony przez wojska Władysława Jagiełły. 1454 zajęty przez powstańców zrzeszonych w Związku Pruskim. Od 1466 siedzibą starostów królewskich. 1481 wzmiankowane prace przy odbudowie. W czasie wojen szwedzkich, być może 1625, znacznie zniszczony (skrzydła pn. i zach.), wiadomości o ówczesnym stanie w lustracji 1664. Po 1730 naprawa kaplicy zamkowej. Wg lustracji 1763 niezamieszkała, częściowo w ruinie, kaplica jeszcze w stanie używalności. Po 1772 ulega rozbiórce; z użytych materiałów wzniesiono wiele domów i ratusz w mieście. 1837 wstrzymanie dalszej rozbiórki, 1839 pierwsze prace zabezpieczające ruinę, m. in. remont bramy i sklepienia w przejeździe, naprawa jednego pola sklepień piwnicy pod kaplicą, wymiana ościeży okiennych nad bramą, uzupełnienie wyrw murów wieży pd.-zach, częściowa rekonstrukcja portalu kaplicy nową glazurowaną kształówką, wzmocnienie odcinka przedmurza pod gdaniskiem i częściowe odgruzowanie. 1886—90 ponowne odgruzowanie terenu i zabezpieczenie sklepień piwnicy pod kaplicą. 1910—11 budowa prowizorycznego dachu nad kaplicą. Dalsze prace konserwatorskie 1938. Od 1960 podjęcie szeroko zakrojonych prac konserwatorskich, w trakcie których zniesiono prowizoryczny dach, nakryto kaplicę płytą żelbetową, nadmurowano koronę murów skrzydła pd. oraz zabezpieczono partie murów pozostałych skrzydeł. Gotycki. Murowany z cegły z użyciem kamienia w fundamentach, piwnicach i przyziemiu. Położony na pn. od miasta, pierwotnie pomiędzy jeziorami, obecnie wyschniętymi. Założenie obejmowało zamek usytuowany na sztucznym, regularnym kwadratowym wzniesieniu o charakterze obwarowanej platformy, otoczonej murami i fosami, oraz przylegające doń od pd. przedzamcze, o nieregularnym narysie zbliżonym do trapezu, również na niewielkim, regularnym wzniesieniu. Pierwotny dojazd znajdował się po stronie pn.-wsch. i prowadził przez niezachowaną bramę przedzamcza.

A. ZAMEK (fig. 2, 3). Zwrócony frontem ku pd. Regularny, na rzucie kwadratu. Pierwotnie dwupiętrowy, podpiwniczony, złożony z czterech skrzydeł zgrupowanych wokół kwadratowego dziedzińca arkadowego, w narożach opięty kwadratowymi basztami, z ośmioboczną wieżą wypełniającą pn.-zach. naroże. Po stronie zach. gdanisko, połączone pierwotnie arkadowym gankiem z zamkiem. Pomieszczenia wszystkich skrzydeł o układzie jednotraktowym, powiązane niegdyś komunikacyjnie otwartymi kruzgankami od strony dziedzińca. Piwnice i przyziemie posiadały charakter gospodarczo-obronny. Na wysokiej kondygnacji piętra mieściły się sale o charakterze reprezentacyjnym i mieszkalnym: w skrzydle pd. od wsch. kaplica, od zach. refektarz, rozdzielone bramą przejazdową i izbami strażniczymi ponad nią; w skrzydle wsch., w części przylegającej do kaplicy kapitułarz, w części pn. zapewne sypialnia (dormitorium); w skrzydłach pn. i zach. mieszkania komtura, kuchnia i infirmeria. Pomieszczenia 2, 3

kondygnacji drugiego piętra obejmowały magazyny żywnościowe oraz ganki strzelnicze. — Obecnie zachowane: skrzydło pd. niemal do wysokości pierwotnej korony murów w elewacji frontowej oraz w znacznie mniejszym stopniu murów od strony dziedzińca, flanko-

Zamek w Radzynie 1 : 2 500

wane zachowanymi w całości dwiema basztami narożnymi; ze skrzydła wsch. zachowane reszty murów części pd. do wysokości pierwszej i drugiej kondygnacji, ponadto przyziemia murów całości założenia, fundamenty wieży odslonięte 1958—9 oraz zasypane fundamenty krużganka. — Piwnice. W skrzydle pd. zachowana w stanie pier-

wotnym piwnica w części wsch. (pod kaplicą) (fig. 7), ze sklepieniami 7
 krzyżowymi, wspartymi na trzech kamiennych kolumnach o ośmio-
 bocznych i kwadratowych bazach oraz kolistych głowicach. Piwnica
 w części zach. tego skrzydła (pod refektarzem), o zawalonych skle-
 pieniach, analogicznych do poprzedniej; w jej narożu pn.-wsch. zarys
 pieca ogrzewającego pierwotnie wyższe kondygnacje. W skrzydle wsch.
 (pod kapitularem) zasypana piwnica, wsparta pierwotnie na dwóch
 ceglanych filarach. Pod pozostałymi skrzydłami (z wyjątkiem naroż-
 nika pn.-zach., wzniesionego wieżą) piwnice zasypane, pierwotnie
 sklepienie na pojedynczych filarach. Wszystkie piwnice oświetlone
 wąskimi okienkami szczelinowymi, głęboko rozglifionymi do wnętrza. —
 Przyziemie. Na osi skrzydła pd. brama przejazdowa, nakryta trzema
 przęsłami sklepień krzyżowych; w jej ścianach bocznych wnęki ostro-
 łukowe. W ścianie wsch. portal ostrołukowy do klatki schodowej
 w grubości muru, prowadzącej do pomieszczeń strażniczych nad
 bramą. W tejże ścianie zachowana kropielnica kamienna, umieszczona
 we wnęce zamkniętej trójlistnie w obramieniu z formowanej cegły.
 Po bokach bramy, pod kaplicą i refektarzem, pierwotnie dwa pom-
 ieszczenia sklepienie analogicznie jak piwnice na trzech filarach;
 obecnie zawalone, z widocznym zarysem sklepień na ścianach.
 W skrzydle wsch. analogicznie sklepienie pomieszczenia, pod kapi-
 tularzem na dwóch, w części pn. na trzech filarach, w znacznej mie-
 rze zawalone. Pomieszczenia przyziemia, podobnie jak piwnic, oświe-
 tione okienkami szczelinowymi, głęboko rozglifionymi do wewnątrz. —
 I piętro. Kaplica salowa, trójprzęsłowa, od wewnątrz z dwubocz-
 nym zamknięciem od wsch. Pierwotnie nakryta sklepieniem gwiaź-
 dzistym obecnie zawalonym, o profilowanych żebrach, spływających
 na wiązki słuzek z kapitelami oraz wspornikami w połowie wysokości
 ścian, ze sztucznego kamienia (fig. 11, 13). Kapitele rzeźbione o de- 11, 13
 koracji roślinnej, wsporniki maswerkowej, niektóre z przedsta-
 wieniami figuralnymi: w zamknięciu od wsch. wspornik z popiersiem
 Chrystusa (fig. 9), na kapitelach w narożach wsch. i zach. maski, 9
 niektóre w ostrołukowych arkadkach (fig. 10). Okna w ścianie pd. 10
 ostrołukowe, obustronnie rozglifione, z glifami ujętymi wałkiem,
 pierwotnie zapewne dwudzielne, w zamknięciu wsch. dwa okna o głę-
 bokich nieregularnych ościeżach, ze śladami w górnej części prze-
 biegającego ganku strzelniczego. W ścianie pn. odpowiadające oknom
 wnęki ostrołukowe, rozdzielone parami lasek z formowanej cegły
 (zamknięcia okien i wnęk zrekonstruowane po 1960). W pd.-zach.
 narożniku głęboka wnęka zamknięta łukiem spłaszczonym (dawne
 wyjście na mur szyi bramnej), w jej ościeżach nieznaczne resztki poli-
 chromii figuralnej 1. poł. w. XIV, pierwotnie ze sceną Ukrzyżowania,
 śś. niewiastami i Arma Christi. W pd. części zamknięcia kaplicy wnęka
 zamknięta potrójnym łukiem ostrym, pierwotnie rozdzielona na trzy
 części kolumnkami, mieszcząca pośrodku wejście do zakrystii, znajdu-

- jącej się w narożnej baszcie. Zakrystia kwadratowa, nakryta sklepieniem krzyżowo-żebrowym; w jej ścianach dwie wnęki szaf ściennych oraz w jednym z narożników kamienne lavabo; w ścianie wsch. okno ostrołukowe obustronnie rozglifione. Ponad zakrystią pomieszczenie dostępne schodami w grubości murów, mieszczące pierwotnie zapewne skarbiec. Kaplica dostępna od pn., pierwotnie z krużganku. W grubości muru pn. między kaplicą a krużgankiem, dostępne z tego ostatniego, zachowane cztery niewielkie, krzyżowo przesklepione pomieszczenia, z wąskimi szczelinowymi okienkami skierowanymi pierwotnie
- 5 ku ołtarzowi, zapewne cele pokutnicze. Refektarz (fig. 5) prostokątny, trójprzęsłowy, nakryty pierwotnie sklepieniem krzyżowo-żebrowym, z żebrami z formowanej cegły. Zachowane nasady sklepień z żebrami spływającymi na krótkie słuzki ze sztucznego kamienia, o wspornikach z dekoracją maswerkową. Od pd. trzy okna, od zach. jedno, ostrołukowe, rozglifione na zewnątrz i głęboko do wnętrza, o gładkich ujętych wałkami z formowanej cegły. W narożniku pn.-zach. ślady urządzeń ogrzewniczych. Refektarz dostępny pierwotnie od pn. z krużganka, komunikował się ponadto z niewielkim, krzyżowo sklepionym pomieszczeniem w baszcie pn.-zach. Pomiędzy refektarzem a kaplicą, ponad bramą, pierwotnie dwa pomieszczenia: dolne o zwalonym sklepieniu krzyżowym, górne z zachowanym sklepieniem kolebkowym; oba pomieszczenia dostępne z krużganka, oświetlone pojedynczymi oknami ostrołukowymi od pd. Pomieszczenie górne użytkowane prawdopodobnie dla obsługi brony i mostu zwodzonego. Kapitułarz trójprzęsłowy z zachowanymi murami od pd. oraz częściowo od wsch. i zach. Nakryty pierwotnie sklepieniem gwiaździstym, czytelnym z zachowanych częściowo na ścianach wsporników i wiązek słuzek z kapitelami ze sztucznego kamienia; dekoracja wsporników maswerkowa, kapitelów roślinna. Oświetlony pierwotnie trzema obustronnie rozglifionymi oknami ostrołukowymi od wsch., dostępny od zach. z krużganka, być może komunikujący się pierwotnie również z kaplicą. — W dziedzińcu zachowane częściowo mury obwodowe oraz zarys krużganka arkadowego, nakrytego pierwotnie sklepieniami krzyżowo-żebrowymi. Przy pd-wsch. narożniku
- 6 dziedzińca (fig. 6) zachowane dwa portale ostrołukowe o bogato profilowanych, wielouskokowych ościeżach z formowanej, glazurowanej na zielono i żółto cegły, częściowo uzupełnione po 1839: portal w ścianie pd. prowadzący do kaplicy (fig. 12); portal w ścianie wsch., do kapitułarza. Portal do bramy przejazdowej od dziedzińca granitowy, ostrołukowy. W górnej kondygnacji rząd wnęk zamkniętych półkoliście. W pn.-zach. narożu odsłonięte mury fundamentowe ośmiobocznej wieży. — Elewacje zewnętrzne. Dekoracja ścian i baszt narożnych zendrówkami w układzie rombowym. Elewacja frontowa symetryczna z bramą wjazdową pośrodku i trzema oknami po każdej stronie, przy czym okna refektarza od zach. mniejsze i umie-

szczone nieco niżej od znacznie wyższych okien kaplicy od wsch. Oś środkowa elewacji z głęboką i wysoką ostrołukową wnęką (fig. 4), 4 pierwotnie mieszczącą bronę; we wnęce portal bramy wjazdowej, ponad nim dwa okna w dwóch kondygnacjach. Portal ostrołukowy, granitowy, sfazowany, ujęty glifami z formowanej profilowanej cegły. Po bokach dwie wnęki ostrołukowe o obramieniach profilowanych, ponad którymi odcinki fryzu z formowanej cegły, z arkadkami ostrołukowymi wypełnionymi trójlistnym maswerkiem, wspartymi na wspornikach w kształcie masek (fig. 8), powyżej odcinki fryzu z cegieł ułożonych rębem skośnym. Po bokach wnęk zachowane do wysokości 8 I. piętra zaczepy murów szyi bramnej oraz zamurowany otwór przejścia do tejże szyi z kaplicy. Obecne korony murów nadbudowane po 1960 niemal do wysokości pierwotnej, z rzędem szczelinowych strzelnic nad refektarzem oraz wyżej, wzdłuż całej elewacji okienek i okien zamkniętych odcinkowo. Od wsch. i zach. pozostałości szczytów ożywionych blendami z parami okienek. Baszty znacznie przewyższające koronę murów, kwadratowe, smukłe ze ściętymi narożami wewnętrznymi, na wysokości pierwszego piętra podciętymi i nadwieszonymi. Kondygnacje (w baszcie wsch. sześć, w zach. siedem) niewyodrębnione w elewacjach zewnętrznych, z okienkami ostrołukowymi, zamkniętymi odcinkowo oraz szczelinowymi. W zwieńczeniu krenelaże i mурowane piramidy. W najwyższej kondygnacji po trzy otwory zapewne o wspornikach podtrzymujących drewniane ganki. — Na obwodzie przedmurza od zach., przesunięty z osi zamku ku pn. fragment gdańska; zachowana część ściany czołowej z wysuniętymi czterema wydatnymi kamiennymi wspornikami (gdańsko pierwotnie z gankiem arkadowym ponad międzymurzem, z latryną wyprowadzoną nad fosę). Z przedmurza zachowany odcinek murów w części zach. oraz narożnik pn.-zach. Na terenie ruin zachowane fragmenty kamieniarki, m. in. dwie bazy kolumn granitowe, przechodzące z kwadratu w ośmiobok. W narożniku pn.-wsch. wymurowana w nowszych czasach piramida z kamiennych kul armatnich.

B. PRZEDZAMCZE. Położone na wsch. i pd. od zamku. Od pd. założenie nieregularne zbliżone do trapezu, obejmowało zespół zabudowań gospodarczych w większości drewnianych, przylegających do muru, zakończonych pierwotnie gankiem straży i strzelnicami. Całość otoczona nasypem oraz fosą. Zachowane niemal w całości 8 dolne partie murów od zach. i pd.

DWÓR «Na Zielonym Wzgórzu» (fig. 53). Zbudowany w. XVIII/XIX, 53 zapewne na piwnicach wcześniejszej budowli. Drewniany konstrukcji zrębowej, otynkowany, na piwnicach murowanych z cegły, sklepionych kolebkowo. Zwrócony frontem ku pn. Parterowy. Prostokątny, z nowszą przybudówką od wsch. i nowszym gankiem na osi frontu. Układ wnętrz dwutraktowy z sieniami na osi, rozdzielonymi kominem butelkowym. W pomieszczeniach stropy belkowane. Elewacje dłuż-

szych boków pięcioosiowe. Ganek wsparty na dwóch parach kolumn, dźwigających trójkątny przyczółek. Dach siodłowy, kryty dachówką, szczyty szalowane. Częściowo zachowana dawna stolarka drzwiowa, klasycystyczna, z ozdobnymi zawiasami.

W otoczeniu niewielki park z kilkoma okazami starodrzewu i tarasem widokowym ku pn.

DOMY. Na terenie miasta zachowana częściowo zabudowa z końca w. XVIII i pocz. w. XIX. Domy przeważnie parterowe z dachami siodłowymi krytymi dachówką. Pl. Towarzystwa Jaszczureczego (Rynek). Pierzeja pd. Nr 3. Z 1. poł. w. XIX. Murowany, szczytowy, trójosiowy, szczyt trójkątny z trzema sterczynami. — Nr 4. Zbudowany 1829. Przekształcony w. XIX/XX. Murowany. Parterowy z facjatą, kalenicowy, pięcioosiowy. — Nr 5. Z 1. poł. w. XIX. Szczytowy. Drewniany konstrukcji zrębowej, z mурowaną ścianą szczytową, trójosiową, zwieńczoną szczytem schodkowym. — Pierzeja zach. Nr 11. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Usytuowany kalenicowo. Konstrukcji szkieletowej, otynkowany. Piętrowy, prostokątny, dwutraktowy. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z wejściem przesuniętym z osi i gzymsiem między kondygnacjami. — Nr 12. Zbudowany w. XVIII/XIX. Szczytowy. Drewniany konstrukcji zrębowej. Ściana frontowa mурowana, wzniesiona pocz. w. XX. — Pierzeja pn. Nr 16. Zbudowany w. XVIII/XIX. Szczytowy. Drewniany konstrukcji zrębowej, ze ścianą frontową mурowaną, otynkowany. Elewacja frontowa czteroosiowa, z dwuosiowym szczytem ujętym spływami i pilastrami, zwieńczonym odcinkowym przyczółkiem. — Nr 17. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Szczytowy. Murowany, otynkowany. Czteroosiowy, ze szczytem trójkątnym, przekształconym. — Nr 18. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Kalenicowy. Murowany, otynkowany. Czteroosiowy. — Pierzeja wsch. Nr 26. Zbudowany pocz. w. XIX. Szczytowy. Drewniany konstrukcji zrębowej, ze ścianą frontową mурowaną, czteroosiową, z trójkątnym szczytem. — Nr 28. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Przebudowany w. XX. Kalenicowy, czteroosiowy. — Nr 29. Zbudowany 1. poł. w. XIX. Szczytowy. Murowany, trójosiowy. — Nr 30. Zbudowany pocz. w. XIX. Szczytowy. Drewniany konstrukcji zrębowej, ze ścianą frontową mурowaną, wzniesioną 1960. — Nr 31. Zbudowany pocz. w. XIX. Szczytowy. Murowany, otynkowany. Trójosiowy, ze szczytem trójkątnym, zakończonym prostokątną sterczyną. — Nr 32 (fig. 51). Zbudowany koniec w. XVIII. Szczytowy. Murowany, otynkowany. Czteroosiowy, ze szczytem trójkątnym, zakończonym ozdobną sterczyną. — Ul. Dąbrowskich nr 1. Szczytowy, drewniany, z mурowaną ścianą frontową. — Nr 6, 8. Kalenicowe, drewniane, z mурowanymi ścianami frontowymi, pięcioosiowe. — Nr 4, 12, 14, 15, 16, 21. Kalenicowe, mурowane, otynkowane, przeważnie pięcioosiowe. — Ul. Rybaki nr 2, 4, 5. Kalenicowe, mурowane, otynkowane, przeważnie pięcioosiowe. — Ul. Świerczewskiego nr 1, 3, 4, 17, 18.

Kalenicowe, murowane, otynkowane, przeważnie pięcioosiowe. — Nr 10. Kalenicowy. Drewniany, konstrukcji zrębowej, z murowaną ścianą frontową. — Ul. Waryńskiego nr 1. Zbudowany zapewne 1838 (data na drzwiach). Klasycystyczny. Drewniany, konstrukcji zrębowej, na podmurowaniu kamiennym. Parterowy z facjatą. Prostopiętny, dwutraktowy, z sienią na osi. Od frontu facjata wysunięta przed lico fasady, wsparta na czterech słupach, zwieńczona trójkątnym przyczółkiem. Okna przekształcone, niektóre z okiennicami. Elewacja frontowa pięcioosiowa. W wejściu drzwi klasycystyczne.

KAPLICZKI. Z ok. poł. w. XIX. Usytuowane na pd-zach. od miasta. Dwie, analogiczne. Murowane z cegły w kształcie słupa, otynkowane, w górnej części przeźrocze.

Pomiędzy miastem a zamkiem, przy drodze głąz narzutowy, z wyrytym herbem miasta i datą 1593.

ROŻENTAL

ZAGRODA nr 19. Zbudowana w. XVIII/XIX. Obejmująca zgrupowane wokół czworobocznego dziedzińca: chałupę połączoną ze stajnią i oborą, spichlerz i stodołę. Chałupa drewniana konstrukcji zrębowej, na rzucie wydłużonego prostokąta, dwutraktowa. W wejściu drzwi klepkowe z rozetami. Dach siodłowy kryty słomą, z wystawką nad częścią gospodarczą. Stodoła konstrukcji szkieletowej, oszalowana, na rzucie wydłużonego prostokąta. Spichlerz konstrukcji zrębowej. Dachy siodłowe kryte słomą.

RYŃSK

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Wawrzyńca (fig. 35). Zbudowany zapewne I. poł. w. XIV. Gruntownie przebudowany i powiększony o wieżę i kruchtę 1608, z fundacji Fabiana Plemięckiego. Odnowiony 1648 kosztem Jana Działyńskiego, wojewody chełmińskiego. Gotycko-renesansowy. Orientowany. Korpus murowany z kamienia polnego, szczyty i górne kondygnacje wieży ceglane, otynkowane. Prezbiterium prostokątne, przy nim od pn. niewielka kwadratowa zakrystia. Nieznacznie szersza nawa zbliżona do kwadratu, z kruchtą od pn. i kwadratową wieżą od zach. Pod nawą krypta. Wnętrze nakryte stropem płaskim. W zakrystii i pod wieżą sklepienia krzyżowe. Belka tęczowa profilowana, na niej krucyfiks barokowy. Wejścia zamknięte półkoliście, nad wejściem do kruchtury koliste okienko. Okna ostrołukowe, obustronnie nieznacznie rozglifione. W ścianie wsch. prezbiterium dwie szafki ścienne z drzwiczkami w. XVII. W nawie drewniana pokrywa zejścia do krypty, z datą 1797. Na zewnątrz kościół opięty wydatnymi szkarpami. Ściany boczne zwieńczone gzymsem; gzymsem

prezbiterium wsparty na wydatnych spłaszczonych arkadach z kamiennymi wspornikami, wyrównujący różnicę szerokości z nawą, wykonany zapewne 1608. W ścianie wsch. zamurowane ostrołukowe rozglifione okno, zachodzące na szczyt. Szczyt schodkowy, rozczłonkowany trzema ostrołukowymi blendami. Szczyt zach. schodkowy, wtopiony w wieżę. Dach siodłowy o jednej kalenicy, kryty dachówką, przechodzący połącią nad zakrystię. Kruchta zwieńczona od pn. szczytem schodkowym, zakończonym kostką z rautem; w nim tablica kamienna z inskrypcją dotyczącą rozbudowy kościoła 1608. Wieża opięta w narożnikach szkarpami. Wejście zamknięte półkoliście, ponad nim podłużny kartusz kamienny w obramieniu okuciowym, z inskrypcją dotyczącą fundacji Fabiana Plemięckiego 1608. Powyżej kartusz z herbem Plemięckich, kamienny, uszkodzony. Wąskie okna zamknięte półkoliście. Dach namiotowy, kryty dachówką. — Ołtarz

64 główny wczesnobarokowy ok. poł. w. XVII (fig. 64), z bogatą deko-

158 racją chrząstkową, z rzeźbami śś. Stanisława i Wojciecha (fig. 158) oraz późnobarokowymi w. XVIII śś. Jana Nepomucena i dwóch nieoznaczonych w zwieńczeniu; w predelli trzy malowane sceny z życia św. Wawrzyńca (fig. 117, 118), być może z pracowni *Bartłomieja Strobla*; w polu środkowym obraz Męczeństwa św. Wawrzyńca (fig. 112) w. XVI/XVII, wg napisu odnawiany 1641 przez *Bartłomieja Strobla*, 1883 przez *Stefana Lewickiego* w Pelplinie i 1932 przez *M. Faczyńskiego* w Bydgoszczy, w zwieńczeniu obraz św. Józefa z Dzieciątkiem. późnobarokowy w. XVIII. Przed ołtarzem balustrada ok. poł. w. XVII, Ołtarz boczny prawy, pierwotnie żalobny, fundowany przez Jana Biberstein-Zawadzkiego podkomorzego parnawskiego i starostę świeckiego 1645 jako grobowy jego ojca, Jana Zawadzkiego wojewody parnawskiego (fig. 63), przeniesiony z kościoła pofranciszkańskiego w Chelmie, wczesnobarokowy, wykonany z czarnego marmuru z rzeźbami i ornamentami alabastrowymi; w mienię nowsza tablica inskrypcyjna, retabulum architektoniczne z rzeźbami czterech świętych (fig. 154, 155), dwóch aniołów, płaskorzeźbą Chrystusa u słupa i pelikanem w zwieńczeniu; krucyfiks umieszczony pierwotnie w polu środkowym, obecnie w składziku, uszkodzony. Ołtarz boczny lewy

71 późnobarokowy pocz. w. XVIII (fig. 71), z rzeźbami czterech świętych i współczesnymi obrazami w sukienkach metalowych rokokowych: Matki Boskiej (fig. 122) i św. Antoniego (fig. 121) oraz św. Rocha ok. poł. w. XIX. Do ołtarza należące vota, m. in. trzy srebrne, rytowane w. XVIII. Ambona późnorenesansowa 1. poł. w. XVII, z przemaalowanymi postaciami ewangelistów na parapecie. Chrzcielnica barokowa ok. poł. w. XVII (fig. 91), kamienna z drewnianą pokrywą. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Chór muzyczny barokowy 2. poł. w. XVII, wsparty na dwóch słupach, z prostym parapetem, na którym ośmioboczne płyciny z malowanymi postaciami apostołów. Dwie ławy kolatorskie z wczesnobarokową

dekoracją snycerską 2. ćw. w. XVII (fig. 101). Ławy w. XVII. Płyta nagrobna kamienna, z zatartą inskrypcją i kartuszem herbowym w. XVII. Epitafium Jakuba Wilkxyckiego (zm. 1850), klasycystyczne, marmurowe, z płaskorzeźbionym popiersiem w medalionie. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego, barokowa. Krucyfiks ludowy. Monstrancja renesansowa pocz. w. XVII (fig. 173), wieżyczkowa, z symbolami Męki na stopie oraz plaketką z herbem Plemieńskich i monogramem Achacego Plemieńskiego, kasztelana chełmińskiego, z rytowanymi postaciami śś. Anny i Doroty oraz figurkami śś. Stanisława, Wojciecha i Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Kielich renesansowy pocz. w. XVII (fig. 183). Pacyfikał 2. poł. w. XVII (fig. 192), z rytowanym przedstawieniem Chrystusa na krzyżu i czterech ewangelistów. Relikwiarz rokokowy 1749. Lichtarze: 1—2. mosiężne w. XVII; 3—4. cynowe, ozdobne w. XVIII (fig. 199). Dzwon gotycki z napisem minuskułowym, zapewne w. XV.

DWÓR. Dobra w. XIV/XV w posiadaniu Mikołaja z Ryńska, chorążego chełmińskiego, współzałożyciela Towarzystwa Jaszczurczego. W. XVI i 1. poł. w. XVII w posiadaniu Plemieńskich, następnie Działyńskich. Obecny dwór zbudowany w. XVIII/XIX, rozbudowany w. XIX/XX, z niemal całkowitym zatarciem cech stylowych. Część starsza parterowa, pierwotnie dziewięcio-, obecnie siedmioosiowa, muirowana, otynkowana, dwutraktowa, nakryta dachem mansardowym z facjatą neorenesansową ok. 1900.

OFICYNY. Dwie usytuowane symetrycznie po bokach podjazdu. Wzniesione ok. 1800. Klasycystyczne. Murowane z cegły, otynkowane. Parterowe, podpiwniczone. Prostokątne, dwutraktowe, z sieniami na osi elewacji zwróconych do podjazdu. Trójosiowe, rozczłonkowane szerokimi boniowanymi pilastrami. Ponad oknami gzymsy. Dachy czterospadowe, kryte dachówką.

PARK. Na wsch. od dworu park krajobrazowy, z kanałami i urozmaiconym drzewostanem.

RYWAŁD

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR KAPUCYNÓW (fig. 44). Parafia założona zapewne 1. poł. w. XIV, wzmiankowana 1412. Pierwotny kościół zapewne drewniany, zniszczony w czasie wojen w. XV. Poprzedni, również drewniany 1590, zniesiony 2. poł. w. XVII. Od 1693 filialny. 1689 rozpoczęcie budowy obecnego, staraniem Sebastiana Czapskiego, kasztelana chełmińskiego. Budowa przerwana i podjęta ponownie 1710 przez Piotra Czapskiego, starostę radzyńskiego i kasztelana chełmińskiego, ukończona 1733. 1748 sprowadzenie kapucynów z Warszawy i budowa dla nich klasztoru staraniem Konstancji z Gnińskich Czapskiej, wdowy po Piotrze. 1817 przywrócenie parafii. 1823 kasata klasztoru. Kościół odnowiony 1893—4. Od 1945 ponownie w posiadaniu kapucynów.

- A. KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Sebastiana, pierwotnie p. w. Narodzenia N. P. Marii (fig. 48). Barokowy. Orientowany. Murowany z cegły, otynkowany. Krótkie, jednoprzęsłowe prezbiterium zamknięte trójbocznie, przy nim po bokach dwa niewielkie pomieszczenia o charakterze przedsionków; w jego przedłużeniu zakrystia, chór zakonny i przejścia do klasztoru, całość objęta prostokątną bryłą korpusu. Znacznie szersza i wyższa nawa czterosprzęsłowa, z piątym przęsłem węższym, ujętym po bokach kwadratowymi pomieszczeniami, stanowiącymi pozostałość dwóch wież w fasadzie zach., zniesionych po objęciu kościoła przez kapucynów 1748; w przeszle tym umieszczony chór muzyczny murowany, nadwieszony szeroka półkolista arkadą. Od zach. kwadratowa kruchta późnobarokowa 1778. W prezbiterium sklepienie konchowe na gurtach o szwach podkreślonych listwami perełkowymi. Chór zakonny i dwa przedsionki przy prezbiterium 48 sklepienie kolebkowo-krzyżowe, zakrystia kolebkowo. Nawa (fig. 45) 45 nakryta pozornym sklepieniem kolebkowym. Ściany prezbiterium rozczłonkowane pilastrami, ściany nawy filarami przyściennymi, pomiędzy którymi wnęki zamknięte łukiem spłaszczonym; filary opięte pilastrami dźwigającymi odcinki belkowania i gzyms profilowany, obiegający nawę i wyginający się półkoliście nad tęczą. Okna i wejścia zamknięte półkoliście. Ponad tęczą krucyfiks barokowy, zapewne 2. poł. w. XVII. Posadzka z płyt marmurowych. Na drzwiach między zakrystią i chórem zakonnym malowana scena Ukrzyżowania w. XVIII. Na zewnątrz korpus opięty pilastrami. Okna w obramieniach opaskowych z kluczami. Fasada zach. trójdzielna, ożywiona boniowaniem. Na osi portal zamknięty półkoliście w obramieniu boniowanym, ujęty boniowanymi pilastrami i zwieńczony belkowaniem z przerwany odcinkowym przyczółkiem, w którym muszla i data odnowienia 1856; w nim drzwi klepkowe dwuskrzydłowe. Portal obecnie częściowo przesłonięty kruchtą 1778, ujętą na narożach pilastrami, zwieńczoną szczytem o falistym wykroju, w którym data budowy. Wejścia do kruchty zamknięte koszowo w obramieniach opaskowych z kluczami i zaakcentowanymi podstawami łuków. W wejściach drzwi klepkowe, główne z ozdobnym zamkiem o dekoracji regencyjnej. Ponad kruchtą na fasadzie kościoła wnęka zamknięta łukiem półkolistym nadwieszonym, ujęta listwą stiukową o ozdobnym wykroju, zwieńczona falistym gzymsem, w niej rokokowa rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem tzw. «Rywałdzkiej». Szczyt fasady wydzielony uproszczonym belkowaniem, ujęty spływami z czterema piramidkami o metalowych zwieńczeniach, zakończony niskim trójkątnym szczykiem; w nim okno zamknięte półkoliście, flankowane dwiema niszami w których rzeźby św. Piotra i Pawła w. XVIII/XIX; w górnej strefie okienko kolistie. Dach siodłowy o jednej kalenicy, kryty dachówką. — Na sklepieniu prezbiterium polichromia, być może rokokowa, mal. en grisaille, z aniołkami i ornamentami grzebykowymi. W nawie

polichromia 1893—4, wykonana przez *Stefana Lewickiego* z Pelplina. — Wystrój wnętrza późnobarokowy, w typie wystrójów kościołów kapucyńskich. Ołtarz główny ok. poł. w. XVIII (fig. 81), 81 z bramkami po bokach, ponad którymi rzeźby śś. Grzegorza i Sebastiana (fig. 169); na belkowaniu kartusz metalowy, z herbami Leliwa 169 i Trach Konstancji z Gnińskich Czapskiej; w ołtarzu rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem tronującej, zw. «Rywałdzką», gotycka 4. ćw. w. XIV (fig. 127), wg tradycji pochodząca z kaplicy zamkowej w Radzynie, w sukienkach haftowanych w. XVII/XVIII i koronach rokokowych (fig. 159); w zwieńczeniu współczesny obraz Trójcy Św.; w ołtarzu 159 liczne wota srebrne w. XVIII i XIX; tabernakulum współczesne, intarsjowane, z krucyfiksem z kości słoniowej ok. poł. w. XVIII (fig. 156). 156 Sześć ołtarzy bocznych barokowo-klasycystycznych w. XVIII/XIX, w nich rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego oraz obrazy barokowe: 1. św. Feliksa z Cantalicio, przypisywany *Szymonowi Czechowiczowi*; 2. św. Antoniego z Dzieciątkiem, przypisywany *Szymonowi Czechowiczowi* (fig. 123); 3. św. Tekli; 4. św. Małgorzaty, ponadto w zwieńczeniach 123 obrazy świętych franciszkańskich. Ambona, osiem konfesjonałów i ławy 2. poł. w. XVIII. Chrzcielnica późnobarokowa w. XVIII (fig. 94), w kształcie anioła dźwigającego czarę, z rzeźbą św. Jana 94 Chrzciela na pokrywie. Prospekt organowy rokokowo-klasycystyczny. Komody zakrystyjne 2. poł. w. XVIII, na jednej dwa relikwiarze rokokowe. Feretron rokokowy w. XVIII/XIX, z obrazami Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej i św. Sebastiana, mal. na blasze. Obraz św. Franciszka, otrzymującego odpust Porcjunkuli, późnobarokowy w. XVIII. Rzeźby: 1. Matka Boska z Dzieciątkiem, gotycka 3. ćw. w. XV; 2. św. diakon, gotycka zapewne 3. ćw. w. XV (fig. 136); 136 3. Chrystus Frasobliwy, późnogotycka 1. poł. w. XVI (fig. 145); 145 4. Grupa Ukrzyżowania w chórze zakonnym, późnobarokowa 1. poł. w. XVIII (fig. 150); 5. apostoł, barokowa w. XVIII; 6—7. dwa kru- 150 cyfiksy barokowe. Monstrancja (fig. 178) późnobarokowa, wyk. 1753 178 przez *L. Regnarda* w Paryżu, z plastycznym przedstawieniem ekstazy św. Franciszka. Puszka rokokowa (fig. 191), fundowana 1771 przez 191 Tomasza starostę knyszyńskiego i radzyńskiego oraz Marię Czapskich; o bogatej dekoracji z medalionami emaliowanymi: na pokrywie scena Zmartwychwstania, na czarze Ostatniej Wieczerzy, Biczowania, Cierpieniem Koronowania, Ecce Homo i Złożenia do Grobu, na nodusie Św. Franciszek, na stopie Św. Józef, postać niezidentyfikowana i kartusz z herbem Leliwa Czapskich. Dwa lichtarze empirowe 1. poł. w. XIX (fig. 198). Pająk mosiężny dwunastoramienny, rokokowy (fig. 198 200). Dzwony, z nich dwa pierwsze pochodzące z kościoła w Bursztynowie, rozebranego 1817: 1. odlany 1593 przez *Jana Mańszczyńskiego*; 2. odlany 1604 przez *Henryka Wredena* w Toruniu, przelany 1711 kosztem Pawła Kopczyńskiego; 3. odlany 1700 przez *Michała Wittwercka* w Gdańsku, z fundacji Melchiora Czapskiego, miecznika pruskiego.

B. KLASZTOR. Bez wyraźnych cech stylowych. Murowany z cegły otynkowany. Przylegający od pd. do kościoła. Piętrowy, czworoboczny, z wirydarzem zbliżonym do kwadratu. Układ wnętrz jedno-traktowy, z korytarzem wokół wirydarza. Wewnątrz stropy płaskie. Dachy siodłowe kryte dachówką. — Obraz św. Jana Nepomucena 1712.

W otoczeniu kościoła i klasztoru częściowo zachowany stary mur ceglany, z bramą wjazdową na dziedzińcu gospodarczym, zamkniętą półkoliście.

SIERAKOWO

CHAŁUPY. Nr 7 i 9. Z w. XIX. Drewniane konstrukcji zrębowej, z dachami siodłowymi krytymi strzechą.

STANISŁAWKI

CHAŁUPY. Nr 40 i 41. Zbudowane 1. poł. w. XIX, nr 40 jakoby 1838. Drewniane, konstrukcji zrębowej. Dwutraktowe, z sieniami przy dłuższych bokach. Dachy siodłowe, kryte strzechą. Okna z okiennicami. W chałupie nr 41 prymitywne nadproże o wykroju falistym.

STARA RUDA

- 52 DWÓR** (fig. 52). Zbudowany zapewne pocz. w. XVII. Gruntownie przebudowany ok. poł. w. XIX w charakterze neogotyckim. Uszkodzony 1945 i odbudowany 1946 ze zniszczeniem jednego z ryzalitów. Zwrócony frontem ku wsch. Murowany z cegły, otynkowany. Piętrowy, częściowo podpiwniczony. Wzniesiony na rzucie prostokąta, z dwoma wydatnymi ryzalitami po bokach elewacji frontowej oraz nieznacznymi po bokach elewacji tylnej, z nich ryzalit pn.-wsch. zniszczony 1946. Piwnice pod częścią pn.-zach. sklepione kolebkowo. We wnętrzach sufity. Układ pomieszczeń jednotraktowy. W narożu między ryzalitem pn.-wsch. a elewacją frontową, czworoboczna przybudówka z neogotyckim portalem, mieszcząca zabiegową klatkę schodową, drewnianą, o skromnych cechach klasycystycznych. Układ osi w elewacjach nieregularny. Ściany szczytowe ryzalitów elewacji tylnej oraz boczna od pd. ożywione blendami ostrołukowymi. W ryzalicie pd.-wsch. blendy podwójne, mieszczące dwie kondygnacje mniejszych blend analogicznych. Dachy siodłowe kryte dachówką.

W otoczeniu od pn. niewielki park krajobrazowy ze stawem.

WĄBRZEŻNO

MIASTO POWIATOWE. W. IX—XIII gród usytuowany na przesmyku pomiędzy jeziorami Frydek i Zamkowym. Z trzech okresów kulturowych ustalonych badaniami archeologicznymi, w ostatniej fazie 1240—70 założenie owalne o konstrukcji drewniano-ziemnej, z budynkiem i dwiema wieżami z suszonej cegły. Od końca w. XIII zapewne po kolejnym najeździe pruskim, gród nie odbudowany i opuszczony. Osada rozwinięta z podgrodzia wzmiankowana 1246, w którym to roku przechodzi na własność bpów chełmińskich. W tym czasie lokacja miasta na wsch. brzegu jeziora Zamkowego. Za bpa Hermanna v. Prizna (1303—11) rozpoczęcie budowy zamku i wg tradycji murów miejskich. 1410 i 1414 niszczone w czasie działań wojennych. 1454 w Związku Pruskim. W czasie wojny trzynastoletniej silnie zniszczone, zamek spalony. 1466 przyłączone do Polski. 1534 ponowna lokacja miasta na prawie chełmińskim przez bpa Jana Dantyszka. Na przełomie w. XVI/XVII okres dobrobytu. Po spaleniu przez Szwedów zahamowanie rozwoju. Po włączeniu do Prus 1772 w wyniku sekularyzacji 1773 włączone pod zarząd Domeny Pruskiej. Niszczone pożarami: 1700, 1772 i 1792 (niemal całkowite zniszczenie zabudowy); poczem regulacja i wytyczenie nowego planu miasta. 1799 przydzielenie grodziska gminie ewangelickiej, która urządza na nim 1826 cmentarz. 1799—1816 usypanie grobli między jeziorami, przeprowadzenie drogi i budowa mostu. 1845 brukowanie rynku, głównych ulic oraz budowa dróg do Chełmna, Radzyna i Brodnicy. 1887 utworzenie powiatu. 1898 budowa boczny kolejowej i początek uprzemysłowienia. Po 1920 założenie parku miejskiego na górze zamkowej. Położone przy skrzyżowaniu dróg z Grudziądza do Torunia i z Bydgoszczy do Brodnicy, pomiędzy jeziorami: Frydek, Zamkowym i Sitno. Ośrodkiem prostokątny rynek z ulicami wybiegającymi z narożników oraz przelotową, przecinającą krótsze pierzeje na osi wsch.-zach. Przy wsch. pierzei rynku kościół poewangelicki. Na szkarpie nad jeziorem w zach. części miasta kościół par. Na przesmyku między jeziorami reszty grodziska, na półwyspie we wsch. części jeziora Zamkowego ruiny zamku. Zabudowa miejska murowana, zwarta, 2. poł. w. XIX i w. XX.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Szymona i Judy Tadeusza. Parafia istniała przed zajęciem terytorium przez Zakon Krzyżacki. Obecny kościół zbudowany zapewne przez bpa Ottona (1323—49). Spalony 1700 i odbudowany staraniem bpa Teodora Potockiego (1699—1712). 1779 budowa niskiej wieży od zach. z fundacji mieszczan. 1881 odnowiony. 1902 gruntowna przebudowa z dodaniem naw bocznych oraz nadbudową wieży. Gotycki, zniekształcony neogotycką rozbudową. Orientowany. Murowany z kamienia i cegły. Pierwotnie jedn nawowy z wydzielonym prezbiterium, obecnie trójnawowy. Z daw-

nego kościoła zachowane: krótkie prezbiterium zamknięte trójbocznie z przylegającą od pn. zakrystią, ściany nawy głównej przeprute najwyższymi arkadami oraz dolna kondygnacja kwadratowej wieży od zach. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem i stropami belkowanymi. Na zewnątrz prezbiterium opięte szkarpami. W dolnej kondygnacji wieży wejście zamknięte półkoliście. Dach korpusu siodłowy, nad poszczególnymi przęsłami naw bocznych dachy trójspadowe kryte dachówką. — Ołtarz główny barokowy 1. poł. w. XVIII (fig. 67)

- 162 z rzeźbami trąbiących aniołów (fig. 162) i grupą Adoracji Trójcy Św. w zwieńczeniu; w nim feretron rokokowy 2. poł. w. XVIII z obrazem Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej tzw. «Wąbrzeskiej» (fig. 102), barokowym ok. poł. w. XVII, w sukience metalowej w. XVIII, przeniesiony 1685 z Kowalewa. Ołtarze boczne barokowe 1. poł. w. XVIII: lewy z rzeźbą Matki Boskiej z Dzieciątkiem, gotycką, przeniesioną z kaplicy zamkowej, obitą nowszą sukienką metalową (fig. 160), wykonaną na wzór poprzedniej; w otoczeniu liczne wota, m. in. trybowane i rytowane w. XVIII; prawy z współczesnym krucyfiksem oraz popiersiem Boga Ojca w zwieńczeniu. Chrzcielnica barokowa 95 1. poł. w. XVIII (fig. 95). Kropielnica granitowa zapewne średniowieczna. Obrazy: 1. Chrystusa na Górze Oliwnej, mal. *Daniel Crespi* 113 (1592—1630) (fig. 113); 2. św. Franciszka Ksawerego nawracającego pogan, barokowy w. XVIII; 3. św. Piotra i Pawła, w tradycjach barokowych w. XVIII/XIX. Rzeźby: 1—3. trzy krucyfiksy, z nich dwa barokowe w. XVIII, jeden ludowy; 4—5. Chrystus Ecce Homo i Chrystus u Słupa, barokowo-ludowe koniec w. XVIII. 172 Monstrancja renesansowa pocz. w. XVII (fig. 172), wieżyczkowa, z figurkami Chrystusa Bolesnego, N. P. Marii i św. Józefa. Kielichy: 184 1. późnorennesansowy 1. poł. w. XVII (fig. 184), o bogatej trybowanej i odlewanej dekoracji, z medalionami na których wyobrażenia ewangelistów oraz gmerkiem z literami MS; 2. fundowany 1680 przez Bernarda Sasina; 3. w. XVIII. Łódka na kadzidło w. XVIII. Lampa wieczna barokowa ok. 1700 (fig. 195). Dwa ornaty z kolumnami o hafcie płaskim w. XVIII, przeniesionym na nowe tła. Dzwon odlany 1705 przez *Michała Wittwercka* w Gdańsku, z napisem dotyczącym odbudowy kościoła przez bpa Teodora Potockiego oraz plaketkami z popiersiem świętej i herbem Pilawa.

KOŚCIÓŁ SZKOLNY p. w. Matki Boskiej Królowej Polski. Do 1945 ewangelicki. Zbudowany 1835—6. 1863—4 budowa wieży. Neoromański. Orientowany. Murowany z cegły. Kwadratowe prezbiterium z zakrystią od pd. i kruchtą od pn. Znacznie szersza nawa sześcioprzęsłowa, podzielona na trzy nawy dziesięcioma słupami dźwigającymi pierwotnie empory. Od pn. otwarta do wnętrza przybudówka o charakterze kaplicy, od zach. kwadratowa wieża, z przybudówkami schodowymi po bokach. W prezbiterium sklepienie krzyżowo-żebrowe, spływające na narożne półpilastry, w nawie strop

belkowany, fazowany, z poprzecznymi podciągami. Tęcza i okna zamknięte półkoliście. Na zewnątrz w zwieńczeniu ścian prezbiterium fryz arkadkowy. Dachy siodłowe, nad prezbiterium ze skośną połacią od wsch., kryte dachówką. Wieża w dolnej kondygnacji kwadratowa, w górnej ośmioboczna, zwieńczona wysmukłą murowaną iglicą.

RUINY ZAMKU. Wzniesiony za bpa Hermana v. Przyna (1303—11), wzmiankowany 1321. Spalony w czasie wojny trzynastoletniej, następnie odbudowany służył jako rezydencja bpów chełmińskich. Za bpa Macieja Konopackiego (1611—3) budowa nowych pomieszczeń. 1655 spalony przez wojska szwedzkie; od tego czasu w ruinie. Po 1792 rozbiórka na materiał budowlany w związku z odbudową miasta. 1940 badania archeologiczne i częściowe odsłonięcie fundamentów. Usytuowany na sztucznym wzniesieniu na półwyspie jeziora Zamkowego, poprzedzony od pn.-wsch. przedzamczem, oddzielonym fosą. Z zamku wzniesionego z kamienia i cegły o układzie polskim, czytelny zarys regularnego czworobocznego założenia z prostokątnym budynkiem mieszkalnym oraz ośmioboczną wieżą, w przyziemiu której pomieszczenie sklepienie głęboko wciętym ostrołukowym sklepieniem ośmiopółowym z kamiennymi wspornikami.

WRONIE

DAWNY KOŚCIÓŁ, obecnie spichlerz (fig. 49). Zbudowany zapewne 1. poł. w. XIV. Odnowiony pocz. w. XVII staraniem Fabiana Plemieckiego. Po wojnach szwedzkich opuszczony i zamieniony na spichlerz. Gotycki. Orientowany. Murowany z kamienia polnego z użyciem cegły. Salowy, prostokątny. Od zach. ślady dawnej wieży, od pn. zakrystii. Otwory wejściowe i okienne przemurowane. Portal zach. ostrołukowy. W ścianach bocznych blendy ostrołukowe. Szczyt wsch. z trzema blendami ostrołukowymi, zniekształcony, szczyt zach. z dwiema blendami ostrołukowymi, po bokach nieistniejącej wieży. W okienkach kraty kowalskie z zadziornami. Dach siodłowy, kryty dachówką.

ZIELEŃ

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Piotra i Pawła (fig. 20). Parafia erygowana ok. 1300. Obecny kościół zbudowany zapewne 1. poł. w. XIV, pierwotnie być może salowy. Wzmiankowany 1414. Powiększony zapewne w. XV przez dodanie prezbiterium. 1776—1919 filialny. Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły z użyciem kamienia polnego. Krótkie prezbiterium zamknięte trójbocznie, przy nim od pn. niewielka zakrystia. Nieco szersza nawa prostokątna, z kwadratową wieżą od zach. Wewnątrz nowsze stropy: w prezbiterium płaski, w nawie belkowany, profilowany. W zakrystii sklepienie krzyżowe

z profilowanymi żebrami. Tęcza ostrołukowa, ponad nią rzeźba barokowa św. Michała Archanioła. Wejścia do zakrystii i pod wieżą od zach. oraz okna ostrołukowe. Okna w prezbiterium powiększone, w nawie dwa od pd. i jedno od pn. z podwójnym uskokiem, drugie od pn. wąskie, głęboko obustronnie rozglifione, pierwotne. Na zewnętrznej nawie i wieży opięte w narożnikach szkarpami o jednym uskoku. Dolne partie ścian z kamienia polnego, w prezbiterium z wydźwignionym cokołem. Pod okapem fryz opaskowy tynkowany, obiegający korpus. W pd. ścianie prezbiterium ślad zamurowanego okna ostrołukowego. W pd. ścianie nawy portal ostrołukowy, bogato profilowany z formowanej cegły, obecnie zamurowany. Szczyt między prezbiterium i nawą zwieńczony trzema nowszymi sterczynami. Szczyt zach. wtopiony w wieżę, z dwiema blendami ostrołukowymi. Dachu siodłowe, nad zakrystią pulpitowy, kryte dachówką. Wieża rozdzielona fryzem opaskowym tynkowanym na dwie kondygnacje, z analogicznym fryzem w zwieńczeniu. Wejście zach. ostrołukowe, ponad nim niewielkie okienko. Powyżej, na ścianach po trzy wysmukłe blendy, z których środkowe ostrołukowe, mieszczące dwie strefy bliźnich okienek, skrajne zamknięte łukiem spłaszczonym. W górnej kondygnacji niewielkie trójuskokowe okna zamknięte półkoliście, flankowane wysokimi ostrołukowymi blendami. Wysoki dach namiotowy, kryty dachówką. — Polichromia. Na strychu na ścianach szczytowych nawy zachowana polichromia gotycka 2. poł. w. XIV. Głównym motywem dekoracji dwubarwna wić roślinna. Na szczytce wsch. w trzech wnękach przedstawienia figuralne: we wnęce środkowej zamkniętej łukiem spłaszczonym grupa Ukrzyżowania (fig. 107), w ostrołukowych wnękach bocznych, w lewej św. Maria Magdalena (fig. 106), w prawej św. Krzysztof. — Ołtarz główny wczesnobarokowy ok. poł. w. XVII, odnowiony i przekształcony 1877 przez *Jana Piotrowicza* z Chełmna, ostatnio odnowiony 1965, z rzeźbami św. Antoniego i niezidentyfikowanego oraz śś. Piotra i Pawła, gotyckimi koniec w. XIV (fig. 130), w polu środkowym obraz śś. Piotra i Pawła mal. 1877 *Jan Piotrowicz*, w zwieńczeniu św. Rocha, barokowy w. XVIII; antepedium kurdybanowe, regencyjne ok. 1730 (fig. 206). Dwa ołtarze boczne ludowe w. XVIII odnowione 1965, w nich obrazy ludowe 83 mal. na desce: w lewym (fig. 83) św. Barbary i w zwieńczeniu św. Franciszka; w prawym (fig. 84) Św. Rodziny i w zwieńczeniu św. Antoniego. Ambona i chrzcielnica o cechach ludowego baroku w. XVIII. Chór muzyczny drewniany wsparty na czterech słupach ok. poł. w. XIX. Kropielnica granitowa, zapewne średniowieczna. Ławy kolatorskie ludowo-barokowe. Krucyfiks ludowo-barokowy. Krzyż ołtarzowy cynowy w. XVIII. Cztery lichtarze cynowe w. XVIII. Monstrancja o tradycjach barokowych, zapewne 1. poł. w. XIX. Kielich gładki, fundowany 1736 przez *Andrzeja Pełkowskiego* z Pływaczewa. Dzwon odlany 1766 przez *Mikołaja Petersilge* w Toruniu.

ZIELNOWO

CHAŁUPY. Nr 3, 6, 37, 45. Zbudowane w. XIX. Drewniane konstrukcji zrębowej. Przeważnie dwutraktowe z wejściami i sieniami przy dłuższych bokach. Dachy siodłowe, kryte strzechą i dachówką.

LITERATURA PRZEDMIOTU. Arsyński M., *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzynie* (Rocznik Grudziądzki II 1961). — Bär M., *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Leipzig 1909. — Tenże, *Der Adel und der adlige Grundbesitz in Polnisch-Preussen zur Zeit der preussischen Besitzergreifung* (Mitteilungen der K.-Preussischen Archivverwaltung, H. 19, Leipzig 1911). — Biskup M., *Rozmieszczenie własności ziemskiej woj. chełmińskiego i malborskiego*, Toruń 1957. — Bujack G., *Die Ruine Rheden* (Neue preussische Provinzialblätter 1866) [Radzyn]. — Chyczewski J., *Prace konserwatorskie na terenie woj. pomorskiego 1937—8* (Zapiski Tow. Naukowego w Toruniu XIV). — Clasen K. H., *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen. Die Burgbauten*, Königsberg 1927 [Radzyn, Wąbrzeźno]. — Tenże, *Die mittelalterliche Bildhauerkunst im Deutschordensland Preussen*, Berlin 1939 [Kurkocin, Niedźwiedź, Radowska Wielka, Radzyn]. — Czaplewski J., *Sumaryusz zebrany z rejestrow i wydatkow na reperację kościoła farskiego radzkiego od 1679 do 1683* (Zapiski Tow. Naukowego w Toruniu 1913). — Czihak E., *Die Edelschmiedekunst früheren Zeiten in Preussen*, Düsseldorf 1903. — Dehio G., Gall E., *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preussen*, München—Berlin 1952. — *Die Denkmalflege in der Provinz Westpreussen, Berichte*, Danzig 1904—20. — *Diecezja Chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928. — Fankidejski J., *Utracone kościoły i kaplice w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880. — Tenże, *Obrazy cudowne i miejsca diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1881. — Friedrich A., *Historie cudownych obrazów N. P. Marii w diecezji chełmińskiej i warmińskiej*, Pelplin 1914. — Fröhlich X., *Geschichte des Graudenzer Kreises I—II*, Danzig 1884. — Tenże, *Burg Rheden* (Altpreussische Monatsschrift 1884). — Frycz J., *Bartłomiej Strobel — malarz toruński i jego nieznanie dzieło w Radzynie Chełmińskim* (Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza, Toruń 1966). — Frycz J., Kmieciniński J., *Wąbrzeźno, studium historyczno-urbanistyczne* (rkps PKZ Toruń 1956). — Frydrychowicz R., *Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej*, Toruń 1926. — Gall E., *Danzig und das Land an der Weichsel*, München 1953 [Niedźwiedź, Radzyn]. — Glemma T., *Historiografia diecezji chełmińskiej aż po 1821 rok*, Kraków 1925. — Heise J., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kulmerland und Löbau*, Danzig 1888—95. — Heym W., *Geschichte des Kreises Briesen*, Briesen 1902. — Heym W., *Die Burg des frühen Mittelalters Friedeck in Briesen* (Gothiskandza 3, 1941). — Iwanoyko E., *Bartłomiej Strobel*, Poznań 1957 [Radzyn]. — Kasiske F., *Die Siedlungstätigkeit des deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934. — Kieszkowski W., Zachwatowicz J., *Sprawozdanie z objazdu województwa pomorskiego* (BKSK II 1933) [Dębowa Łąka, Radzyn]. — Kornecki M., *Budownictwo drewniane w powiecie wąbrzeskim* (Ziemia II 1957). — Kownacka A., *Kościół p. w. św. Anny w Radzynie* (rkps UMK Toruń 1961). — Krollmann C., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Ordenslandes Preussen in den Schadenbüchern von 1411—19*, Berlin 1919. — Kujot S., *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, Toruń 1903—4. — Lepszy L., *Przemysł złotniczy w Polsce*, Kraków 1933. — Maerker H., *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn in seiner früheren Ausdehnung vor der Abzweigung des Kreises Briesen i. J. 1888*, Danzig 1899—1900. — Makowski B., *Sztuka na Pomorzu*, Toruń 1932. — Mańkowski A., *Zamek w Radzynie* (Ziemia 1924). — *Miasta polskie w Tysiącleciu*, praca zbiorowa, I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1965 [Radzyn, Wąbrzeźno]. — Mikołajczyk G., *Wyniki prac archeologicznych na zamku w Radzynie Chełmińskim w 1957 roku* (Ochrona Zabytków XIII 1960). — Nawrocki Z., *Radzyn Chełmiński, studium historyczno-urbanistyczne* (rkps PKZ Toruń 1963). — Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskim*, Lwów—Warszawa 1924. — Tenże, *Dwory polskie w województwie pomor-*

skim (Ziemia 1924) [Dębieniec, Niedźwiedz]. — Paradowski J., *Osadnictwo w Ziemi Chełmińskiej w wiekach średnich*, Lwów 1936. — Przymusiński L., *Rozwój szczytów i elewacji w architekturze gotyckiej Ziemi Chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego 1250—1450* (BHS XXVI 1964) [Nowa Wieś Królewska, Radzyn]. — Römer, *Burg Rheden* (Zeitschrift für Bauwesen 1866). — Rübenn, *Die letzten Reste des ehemaligen Bischofsschlusses Friedeck (Briesen)* (Altpreussische Monatsschrift 1869). — Reczkowska-Sławińska M., *Zamek w Wąbrzeźnie* (Rocznik Grudziądzki IV 1965). — Schmid B., *Schlöss Rheden* (Denkmalpflege 1908). — Tenże, *Denkmalpflege in Westpreussen 1804—1910*, Danzig 1910. — Tenże, *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenszeit in Preussen, Marienburg* 1939. — Tenże, *Die Burgen des deutschen Ordens in Preussen* (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1942). — Sławiński I., *Z badań nad zamkami w Golubiu, Radzynie i Brodnicy* (Komunikaty na sesję naukową poświęconą dzielowi sztuki Pomorza, Toruń 1966). — Słomińska D., *Katalog zabytków miasta Radzyn* (rkps 1958, plebania rzym.-kat. Radzyn). — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego I—XVI*, Warszawa 1880—1900. — Stańciewicz J., *Zarys historii miasta Wąbrzeźna*, Wąbrzeźno 1935. — Steinbrecht C., *Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin 1880. — Tenże, *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*, Berlin 1920 [Radzyn]. — Tloczek I., *Chalupy polskie*, Warszawa 1958 [Pułkowo Wielkie]. — Töppen, *Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofsschlösser in Preussen* (Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins 1882) [Radzyn, Wąbrzeźno]. — *Urkundenbuch des Bistums Kulm*, hrsg. C. P. Woelky, Danzig 1885—7. — Wendlandt J., *Gotyckie kościoły wiejskie ziemi chełmińskiej* (rkps UMK Toruń 1964). — Wermke E., *Bibliographie der Geschichte von Ost und Westpreussen*, Königsberg 1933. — Winnig A., *Der deutsche Ritterorden und seine Burgen*, Königsstein—Leipzig 1940 [Radzyn]. — *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Episcopo factae* (Fontes VI—X, Toruń 1892—1906). — Zachwatowicz J., *Attyka na Pomorzu* (BHSK II 1933) [Dębowa Łąka].

Planiki w tekście opublikowano na podstawie pomiarów w zbiorach PRACOWNI KONSERWACJI ZABYTEKÓW W GDAŃSKU z uzupełnieniami A. Rejduch (Radzyn — miasto i zamek) oraz planów opublikowanych przez J. Heisego (Niedźwiedz — kościół par. i Radzyn — kościół par.).

Inwentaryzację pow. wąbrzeskiego przeprowadzono w roku 1956, prace redakcyjne w latach 1965—6.

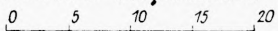
INDEKS OSÓB

(Nie obejmuje ikonografii religijnej. Nazwiska artystów i rzemieślników oznaczono kursywą)

- Bagniewska z Sułkowskich Konstancja kasztelanowa elbląska 10, 14
v. Balck Hermann mistrz krajowy zakonu krzyżackiego 21, 28
Bielski Walenty 27
Bolesław Chrobry król polski 21
- Cegenbergowie-Orłowsy 15
Chrystian biskup pruski 2, 21
Crespi Daniel malarz VI, 42
CS cecha imienna złotnika brodnickiego 27
Czapska Maria starościna knyszyńska i radzyńska 39
Czapska z Gnińskich Konstancja starościna radzyńska, kasztelanowa chełmińska 37, 39
Czapski Melchior miecznik pruski 39
Czapski Piotr starosta radzyński, kasztelan chełmiński 37
Czapski Sebastian kasztelan chełmiński 37
Czapski Tomasz starosta knyszyński i radzyński 39
Czechowicz Szymon malarz VII, 39
- Dantyszek Jan biskup chełmiński 41
Danziger Karol H. złotnik gdański 27
Dąbrowscy VII, 22, 23, 25
Dąbrowska z Działyńskich Katarzyna starościna radzyńska 25
Dąbrowski Hugon starosta radzyński 22/23, 25
Dąbrowski Jan Stanisław 26
Detloff Paweł złotnik toruński 27
Działowscy 10
Działowski Władysław 14
Działyńscy 16, 17, 37
Działyński Jan wojewoda chełmiński 35
Działyński Paweł kasztelan dobrzyński, starosta radzyński 27
- z Działyńskich Dąbrowska Katarzyna zob. Dąbrowska
- Eberlein G.* rzeźbiarz 13
Faczyński M. malarz 36
Ferri Revil rytownik włoski 10
- Gniński Jan wojewoda pomorski 23
z Gnińskich Czapska Konstancja zob. Czapska
Gregorius podpis na cegle 25
Gregorowicz Augustyn 9
- Haus Arnold* architekt 2
Hausen Jan I złotnik toruński 16, 19
Hausen Jan II złotnik toruński 27
Haynowie 14
- IW* inicjały na cegle 25
- Jan biskup płocki 13
- Konopacki Maciej biskup chełmiński 43
Konrad I książę mazowiecki 2
Kopczyński Paweł 39
Kostka Krzysztof wojewoda pomorski, starosta golubski 19, 21
Kösch Augustyn ludwisarz 7
Krakowski Tomasz archiprezbiter radzyński 28
Krieger Franciszek ludwisarz toruński 16, 28
- Lange Zachariasz* złotnik toruński 27
Lewicki Stefan malarz 36, 39
Lochmiński Jan proboszcz parafii Niedźwiedz 12
Luzjański Jan wojewoda chełmiński 26
- Mańszczyński Jan* ludwisarz 39

- MB* cecha imienna złotnika bydgoskiego 12
MD cecha imienna złotnika 21
 Mellinowie 15
Meyer Jan ludwisarz 9
 Mieszkwoscy 11, 12, 13
- Orłowscy-Cegenbergowie zob. Cegenbergowie
Orzeszkowski F. podpis na cegle 25
 Otton biskup chełmiński 41
- Pełkowski Andrzej 44
Petersen Stefan złotnik toruński 4, 15
Petersilge Mikołaj ludwisarz toruński 15, 44
PF (?) cecha imienna złotnika toruńskiego 15
Piotrowicz Jan snycerz, malarz 44
 Plemieńcy 3, 36, 37
 Plemieńcki Achacy kasztelan chełmiński 37
 Plemieńcki Fabian 35, 36, 43
 Plemieńcki Jan 26/27
 Plemieńcki Jan sędzia chełmiński 26
 Potocki Teodor biskup chełmiński 41, 42
 v. Prizna Herman biskup chełmiński 41, 43
Przemysławski M. snycerz 25, 26
- Regnard L.* złotnik paryski VII, 39
 Rogalski Bernard 12
 Rogalski Szymon 12
 Rybiński Leon 2
 z Ryńska Mikołaj chorąży chełmiński 37
- Sachs Jakub* złotnik toruński 15
- Samplawski proboszcz parafii Radzyn 28
 Sasin Bernard 42
Skórzewski Kazimierz architekt 15
 Sokołowski Jan 23
SP cecha imienna złotnika toruńskiego zapewne *Stefana Petersena* 15
Stanis P podpis na cegle 25
Stegmann Jan Gottlieb złotnik gdański 27
Strobel Bartłomiej malarz VI, 25, 36
 z Sułkowskich Bagniewska Konstancja zob. Bagniewska
 Szymański Józef 9
- Ślascy 15
 Ślaski Kazimierz 15
- v. Thierberg Konrad mistrz krajowy zakonu krzyżackiego 28
 Trzciniący 2
- Weyher Mikołaj wojewoda chełmiński, starosta radzyński 23
 Weyherowie 2
 Wilkxycki Jakub 37
Wittwerck Michał ludwisarz gdański 19, 39, 42
 Władysław Jagiełło król polski 29
 Wracz A. 27
Wreden Jan ludwisarz toruński 39
 Wrzesiński Jan 9
- Zawadzki Jan wojewoda parnawski 36
 Zawadzki-Biberstein Jan podkomorzy parnawski, starosta świecki 36
 Zorze Tomasz 16

POWIAT WĄBRZESKI

- GRANICA POWIATU
- MIASTO
- WIEŚ

ILUSTRACJE

Fotografie wykonali:

T. CHRZANOWSKI (fig. 1-3, 6-8, 11-3, 15, 19-22, 25, 27-9, 31, 34, 38, 42, 44-9, 53-5, 57-8, 60, 63-5, 69, 72-3, 75, 77-8, 80, 85-9, 91-2, 94, 96, 98-101, 104-10, 113-4, 117, 119, 121, 124, 126, 129, 134-5, 143, 147, 150-51, 154-5, 158-60, 162, 164, 166-7, 180, 181-3, 185, 189-91, 193, 195, 198-202, 204, 210-11), G. KACZYŃSKI (fig. 144), M. KORNECKI (fig. 4, 14, 16-8, 23-4, 26, 30, 32-3, 35-7, 39-41, 43, 50-2, 56, 59, 61-2, 66-8, 70-1, 74, 76, 79, 81-4, 90, 93, 95, 97, 102-3, 111-2, 115, 118, 120, 122-3, 125, 127, 130-3, 138-42, 145-6, 148-9, 152-3, 156-7, 161, 163, 165, 168-79, 181, 184, 186-8, 192, 194, 196-7, 203, 205-9), W. ZAWADZKI (fig. 116), ARCHIWALNE (fig. 5, 9-10, 128). Zdjęcia z wyjątkiem fig. 6, 7, 11-16, 18-21, 24, 32-7, 56, 60, 71, 75, 86, 108-9, 115-6, 136, 144, 149, 156, 158, 160, 166, 170, 187, 193-4, 201-3, 205, 207, 209-10 — w zbiorach INSTYTUTU SZTUKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK.

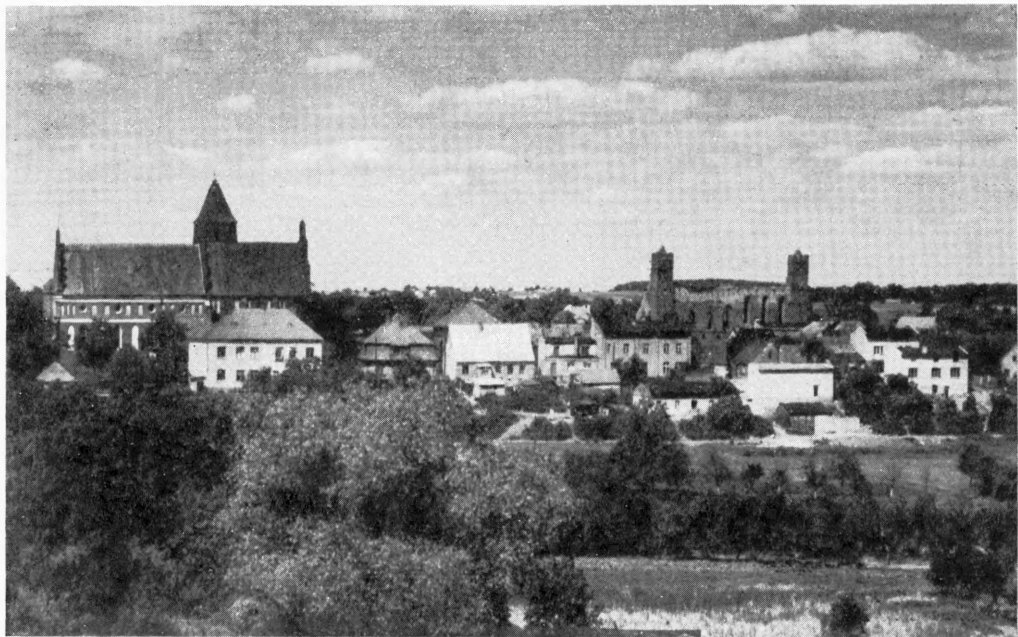

Fig. 1. Radzyn, panorama miasta od pd. (s. 21).

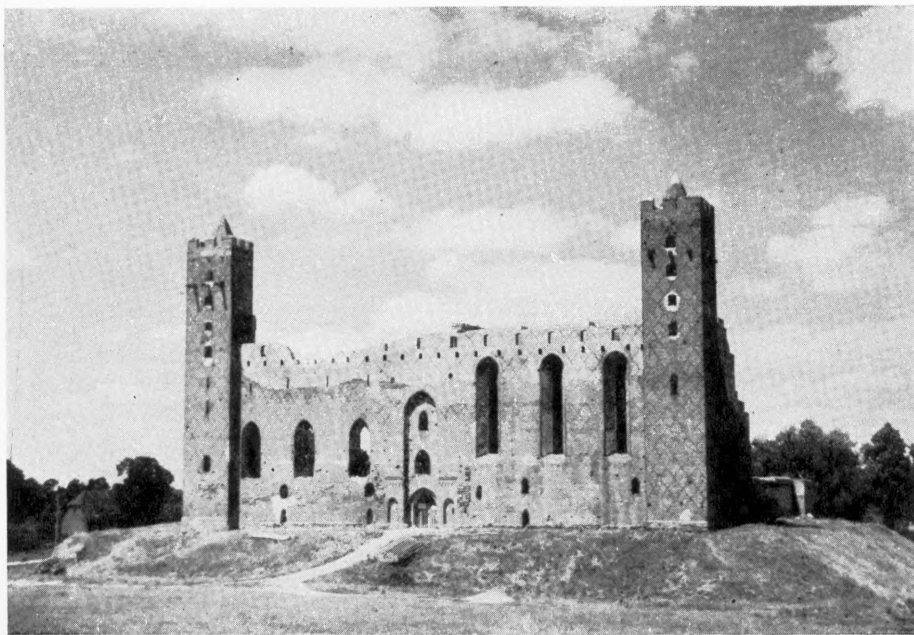

Fig. 2. Radzyn, ruiny zamku koniec w. XIII — pocz. w. XIV. Widok od frontu (s. 29).

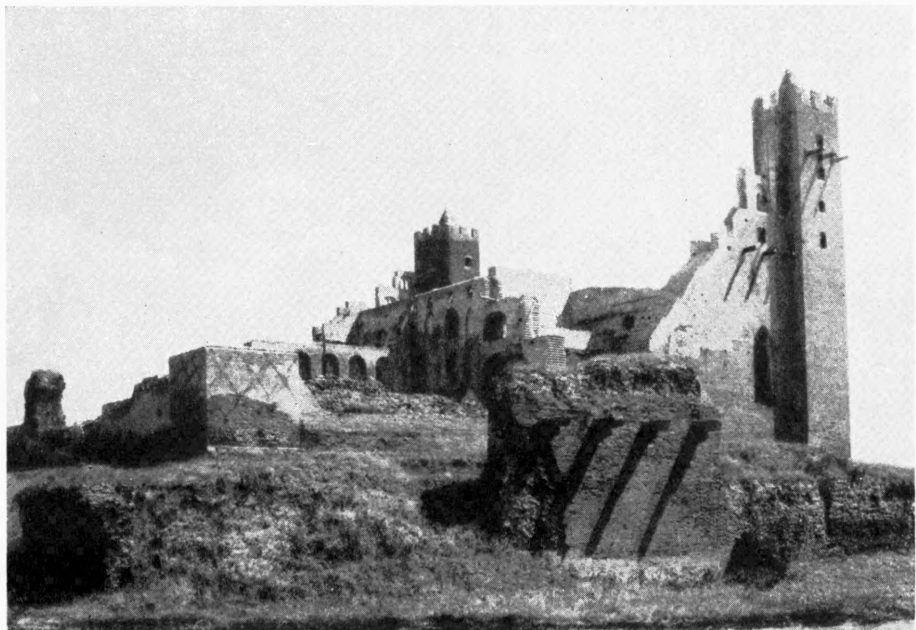

Fig. 3. Radzyn, ruiny zamku koniec w. XIII — pocz. w. XIV. Widok od pn.-zach. (s. 29).

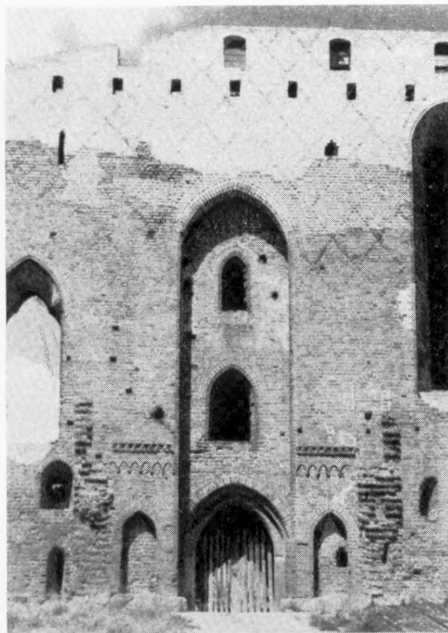

Fig. 4. Radzyn, ruiny zamku koniec w. XIII — pocz. w. XIV. Środkowa część fasady z bramą wjazdową (s. 33).

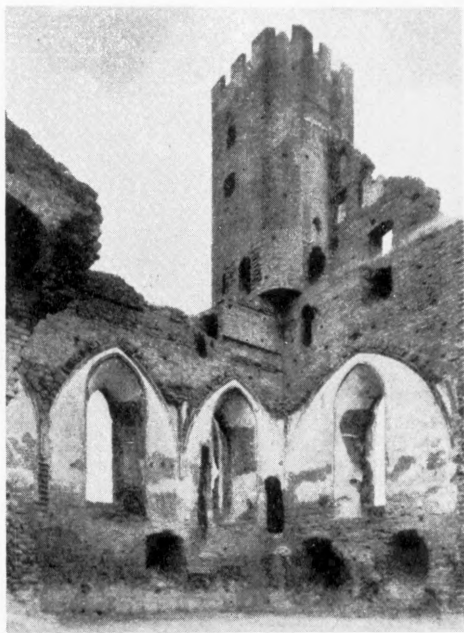

Fig. 5. Radzyn, ruiny zamku koniec w. XIII — pocz. w. XIV. Fragment dawnego refektarza i wieża w narożniku pd.-zach. (s. 32).

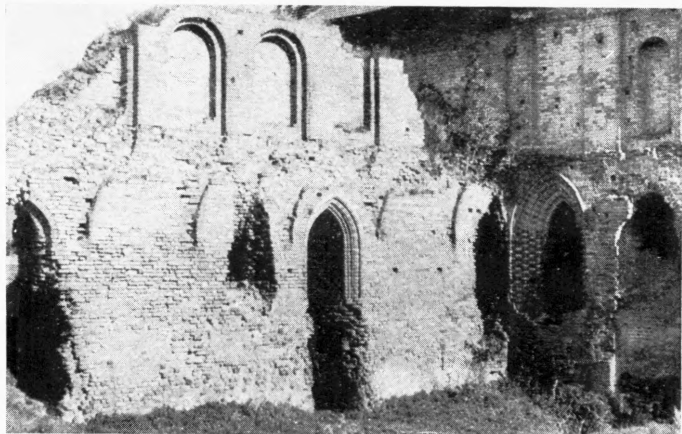

Fig. 6. Radzyn, ruiny zamku koniec w. XIII — pocz. w. XIV. Pd.-wsch. narożnik dziedzińca (s. 32).

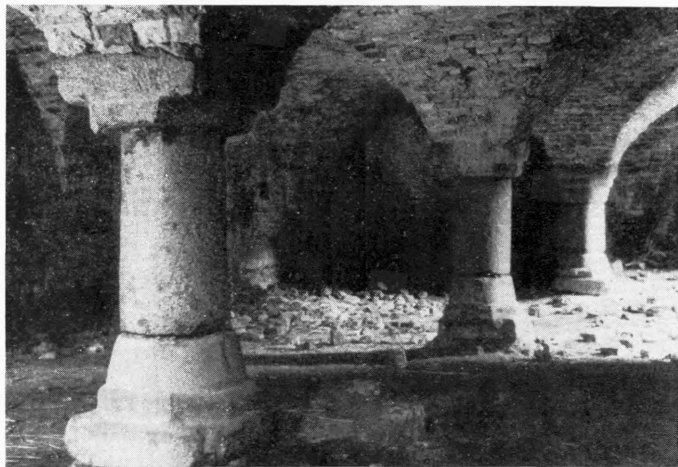

Fig. 7. Radzyn, ruiny zamku koniec w. XIII — pocz. w. XIV. Piwnica pod kaplicą (s. 31).

Fig. 8. Radzyn, ruiny zamku. Fryz na fasadzie przy bramie wjazdowej, pocz. w. XIV (s. 33).

Fig. 9. Radzyn, ruiny zamku. Kapitel słuźki w kaplicy, pocz. w. XIV (s. 31).

Fig. 10. Radzyn, ruiny zamku. Kapitel słuźki w kaplicy, pocz. w. XIV (s. 31).

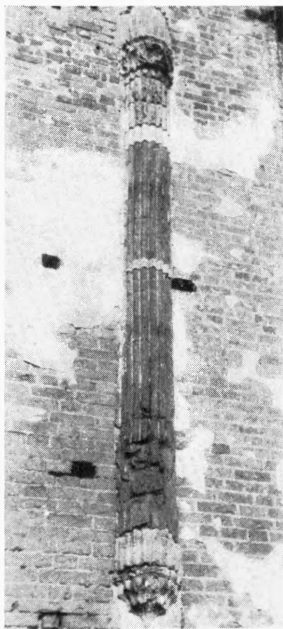

Fig. 11. Radzyn, ruiny zamku. Służka sklepienna w kaplicy, pocz. w. XIV (s. 31).

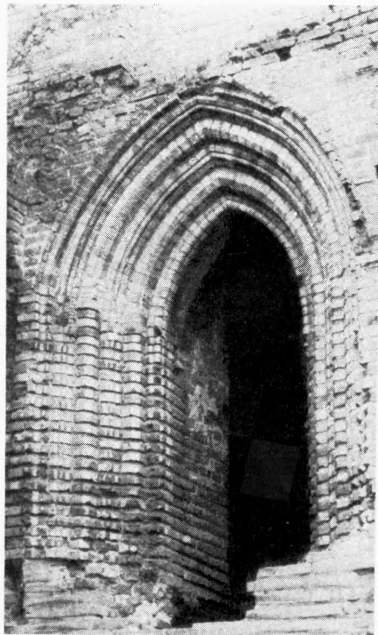

Fig. 12. Radzyn, ruiny zamku. Portal kaplicy od strony dziedzińca, pocz. w. XIV (s. 32).

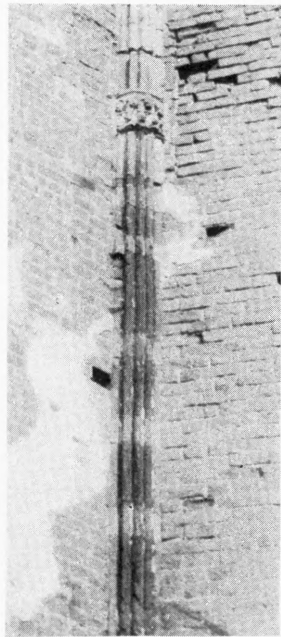

Fig. 13. Radzyn, ruiny zamku. Służka sklepienna w kaplicy, pocz. w. XIV (s. 31).

Fig. 14. Radzyn, kościół par. I. poł. w. XIV, w. XV/XVI i 1587-1600. Widok od pn. (s. 22).

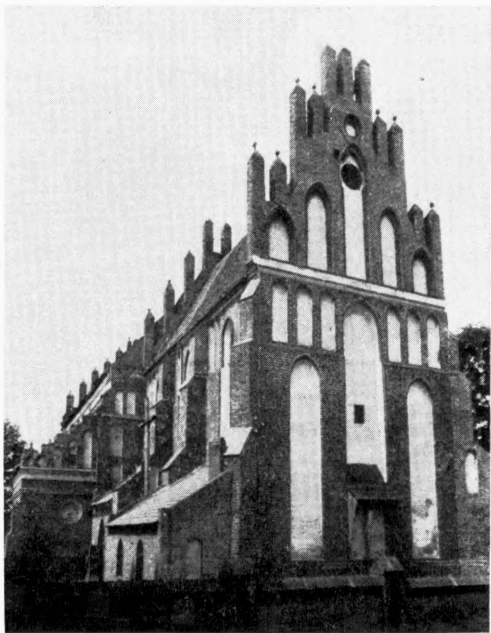

Fig. 15. Radzyn, kościół par. 1. poł. w. XIV, w. XV/XVI i 1587-1600. Widok od wsch. (s. 22).

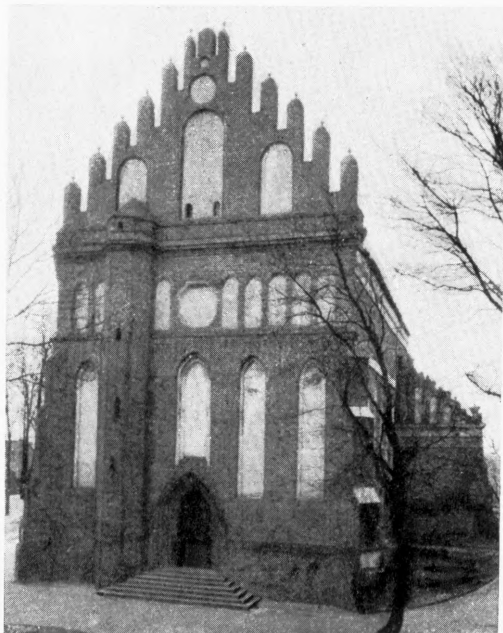

Fig. 16. Radzyn, kościół par. 1. poł. w. XIV i 1587-1600. Widok od zach. (s. 22).

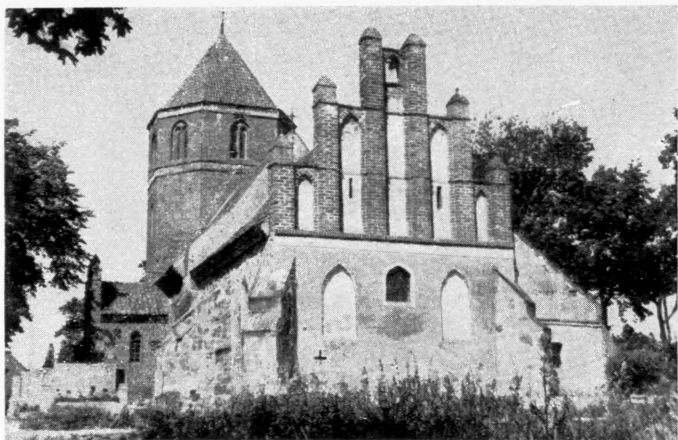

Fig. 17. Niedźwiedź, kościół par. koniec w. XIII i 1. poł. w. XIV. Widok od wsch. (s. 11).

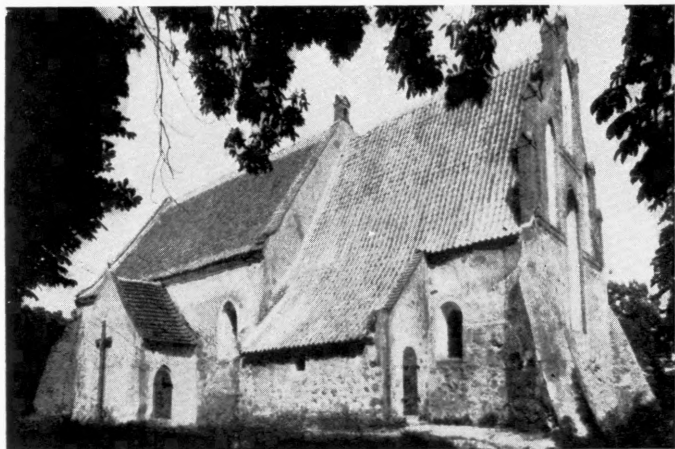

Fig. 18. Płużnica, kościół par. pocz. w. XIV. Widok od pd. (s. 18).

Fig. 19. Kurkocin, kościół par. 1. poł. w. XIV. Widok od pd. (s. 6).

Fig. 20. Zielen, kościół par. 1. poł. w. XIV, prezbiterium w. XV. Widok od wsch. (s. 43).

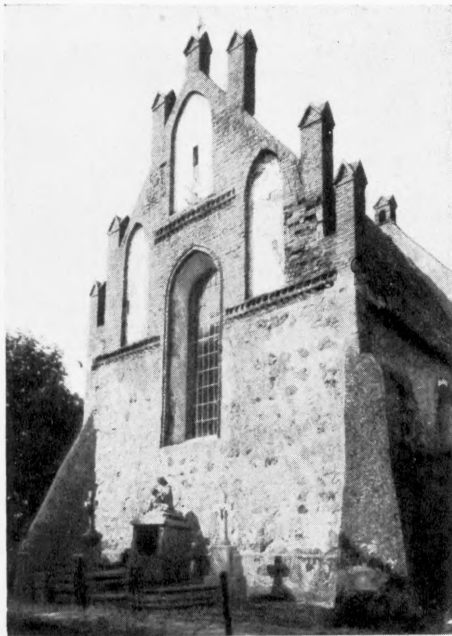

Fig. 21. Pluźnica, kościół par. pocz. w. XIV. Elewacja wsch. (s. 18).

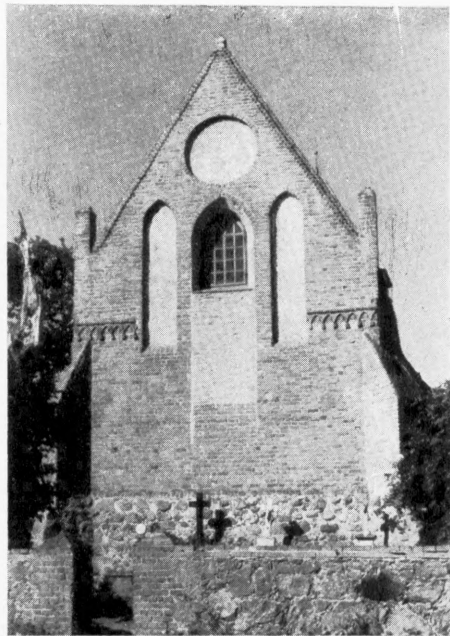

Fig. 22. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Elewacja wsch. ok. 1300 (s. 13).

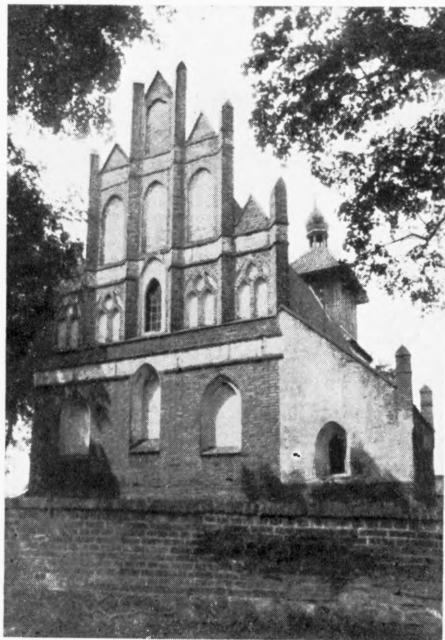

Fig. 23. Radowiska Wielkie, kościół par. 1. poł.
w. XIV, szczyt w. XIV/XV. Widok od wsch.
(s. 19).

Fig. 24. Dębowa Łąka, kościół par. w. XIII/XIV,
w. XIV i pocz. w. XVII. Widok od wsch.
(s. 3).

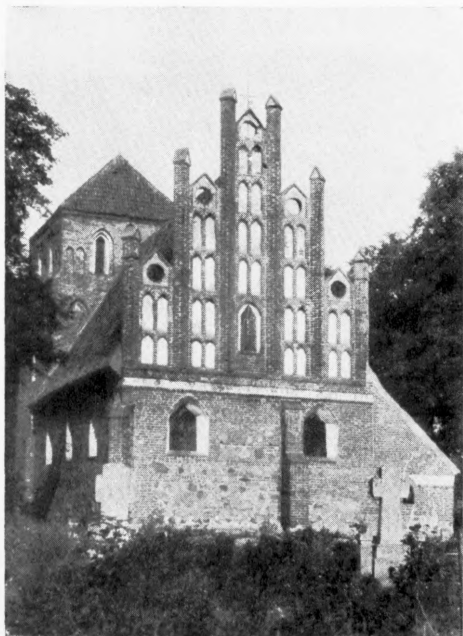

Fig. 25. Łobdowo, kościół par. 1. poł. w. XIV, szczyt ok. 1400. Widok od wsch. (s. 7).

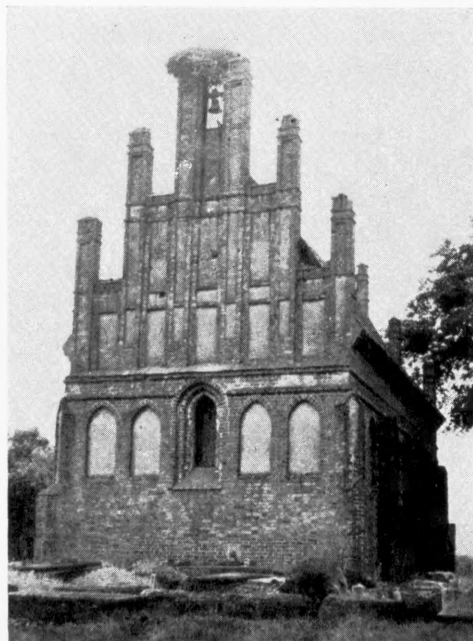

Fig. 26. Radzyn, kaplica św. Jerzego 2. ćw. w. XIV, szczyt w. XV. Widok od wsch. (s. 28).

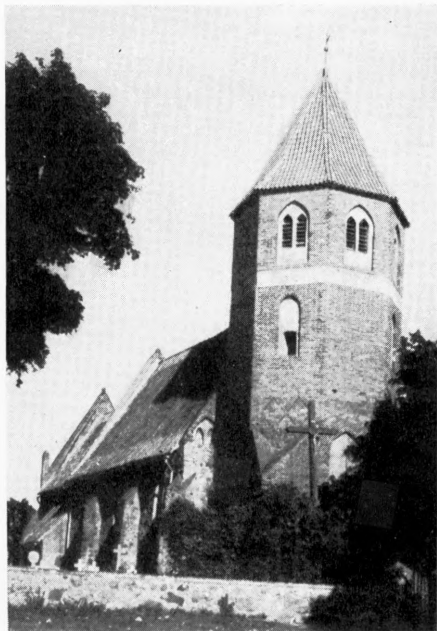

Fig. 27. Nowa Wieś Królewska, kościół par. I. poł. w. XIV. Widok od zach. (s. 13).

Fig. 28. Niedźwiedz, kościół par. koniec w. XIII i I. poł. w. XIV. Widok od zach. (s. 11).

Fig. 29. Łobdowo, kościół par. I. poł. w. XIV i w. XVI (?). Widok od zach. (s. 7).

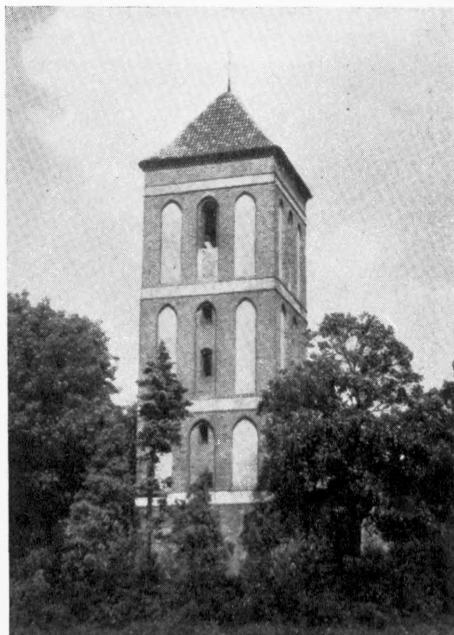

Fig. 30. Łopatki, kościół par. ok. 1330. Wieża, widok od zach. (s. 9).

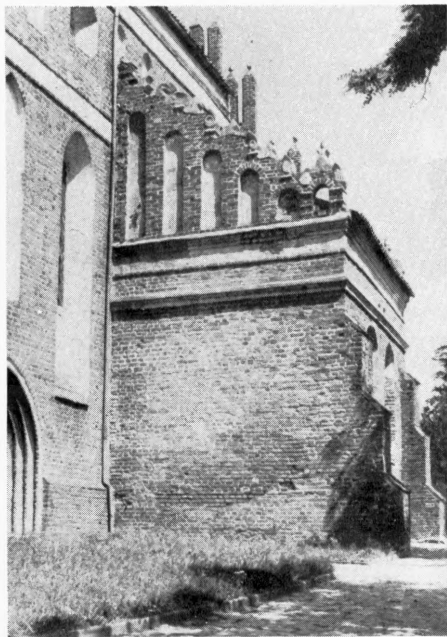

Fig. 31. Radzyn, kościół par., kaplica Dąbrowskich 1587. Widok od pd.-zach. (s. 25).

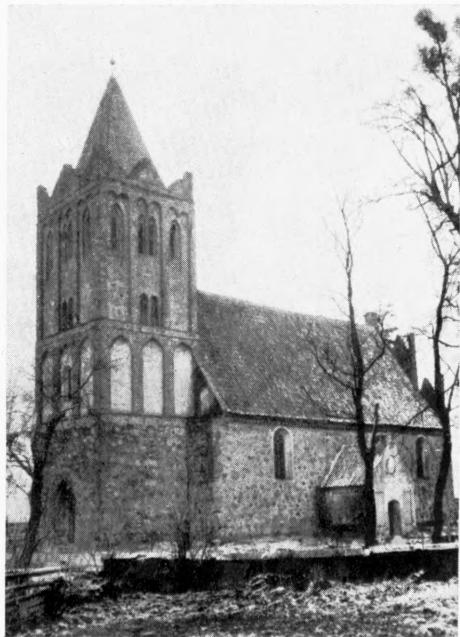

Fig. 32. Dębowa Łąka, kościół par. w. XIII/XIV, w. XV i pocz. w. XVII. Widok od pd.-zach. (s. 3).

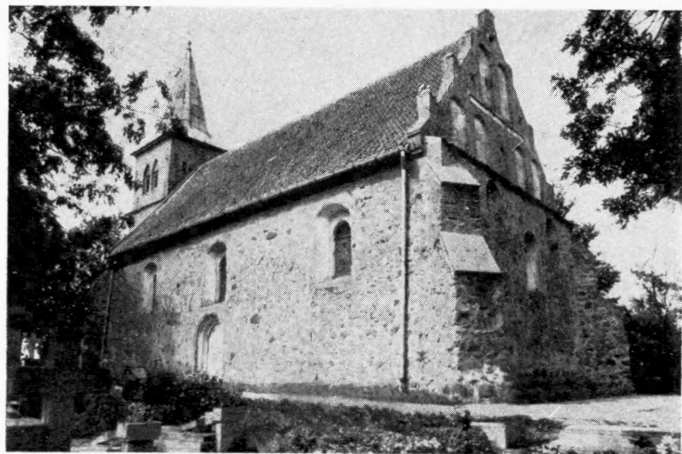
Fig. 33. Radowiska Wielkie, kościół par. 1. poł. w. XIV, wieża 1580 i 1805. Widok od pn.-zach. (s. 19).

Fig. 34. Orzechowo, kościół par. w. XIV. Widok od wsch. (s. 15).

Fig. 35. Ryńsk, kościół par. 1. poł. w. XIV i 1608. Widok od pd. (s. 35).

[Fig. 36. Osieczek, kościół par. 1. poł. w. XIV i 1618. Widok od pd.-wsch. (s. 16).

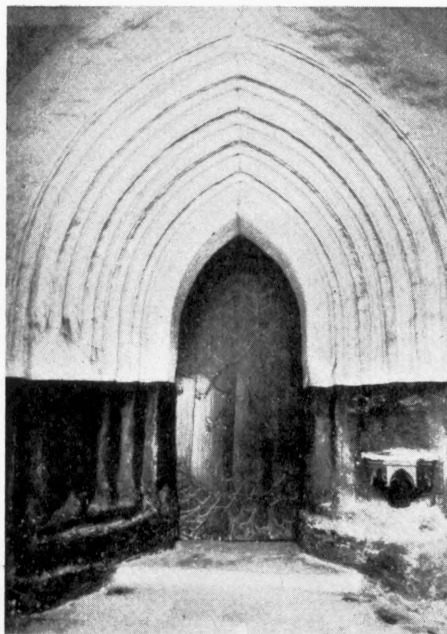

Fig. 37. Radzyn, kościół par. Portal w kruchcie pd.
1. poł. w. XIV (s. 23).

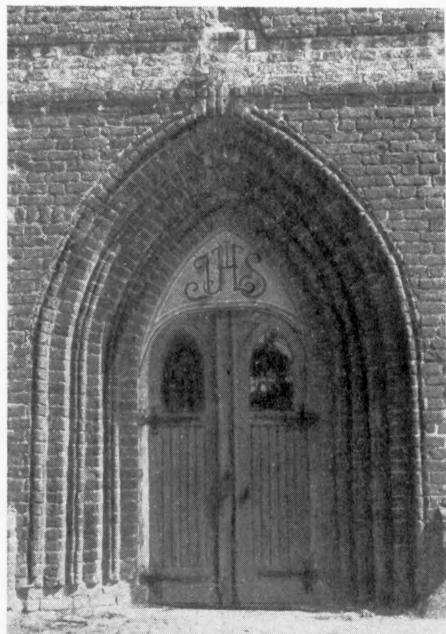

Fig. 38. Niedźwiedź, kościół par. Portal 1. poł.
w. XIV (s. 12).

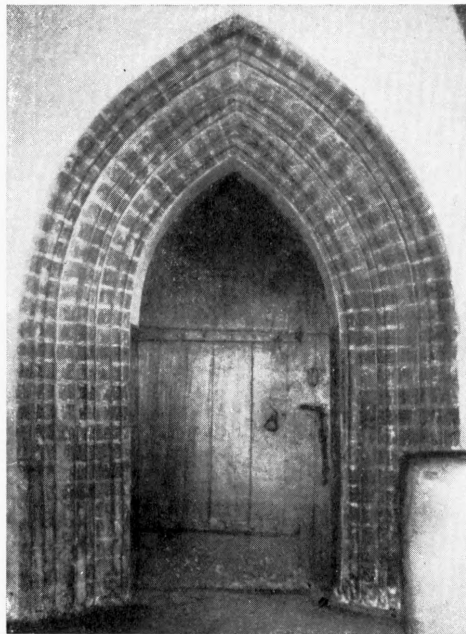

Fig. 39. Kurkocin, kościół par. Portal pod wieżą
1. poł. w. XIV (s. 6).

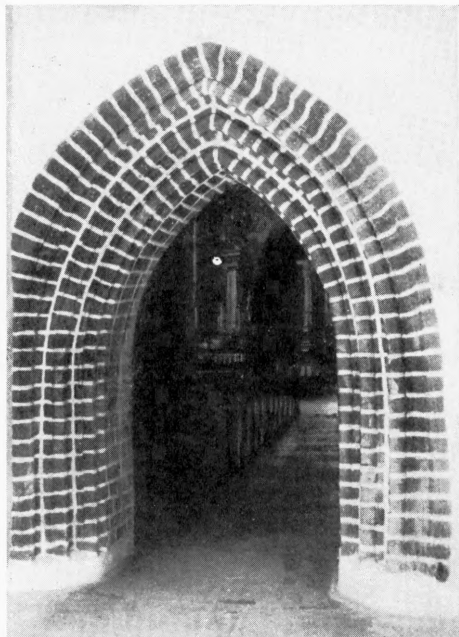

Fig. 40. Pluźnica, kościół par. Portal w kruchcie zach.
pocz. w. XIV (s. 18).

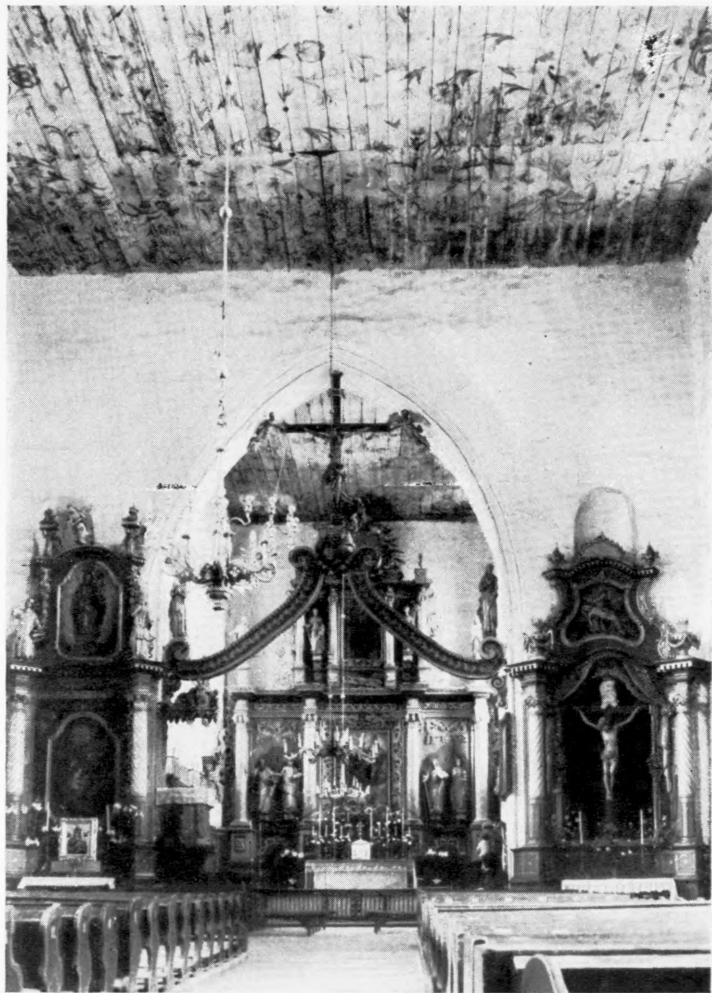

Fig. 41. Radzyn, kościół par. 1. poł. w. XIV i 1587-1600, stropy ok. 1640-80. Wnętrze (s. 23).

Fig. 42. Niedźwiedź, kościół par. koniec w. XIII i 1. poł. w. XIV. Wnętrze (s. 11).

Fig. 43. Płużnica, kościół par. pocz. w. XIV i w. XVIII. Wnętrze (s. 18).

Fig. 44. Rywałd, kościół i klasztor kapucynów 1689-1733, 1748 i 1778. Widok od pd.-zach. (s. 37).

Fig. 45. Rywałd, kościół kapucynów. Wnętrze 1710-33 (s. 38).

Fig. 46 Jarantowice, dawna kaplica ewangelicka 1785. Widok od pd. (s. 5).

Fig. 47. Mgowo, kaplica 1734. Widok od pd. (s. 10).

Fig. 48. Rywałd, kościół kapucynów 1689-1733, 1748 i 1778. Fasada (s. 38).

Fig. 49. Wronie, spichlerz, dawny kościół I. poł. w. XIV. Widok od pd.-zach. (s. 43).

Fig. 50. Działowo, oficyna dworska ok. 1800 (s. 5).

Fig. 51. Radzyn, dom Rynek nr 32, koniec w. XVIII (s. 34).

Fig. 52. Stara Ruda, dwór w. XVII (?) i ok. poł. w. XIX. Widok od pd.-zach. (s. 40).

Fig. 53. Radzyn, dwór „Na Zielonym Wzgórzu“ w. XVIII/XIX. Widok od frontu (s. 33).

Fig. 54. Pułkowo Wielkie, chałupa nr 7, I. poł. w. XIX (s. 19).

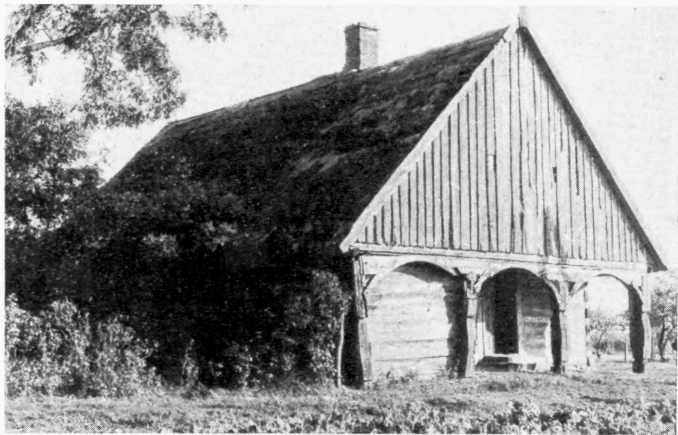

Fig. 55. Pułkowo Wielkie, chałupa nr 5, 1797 (s. 19).

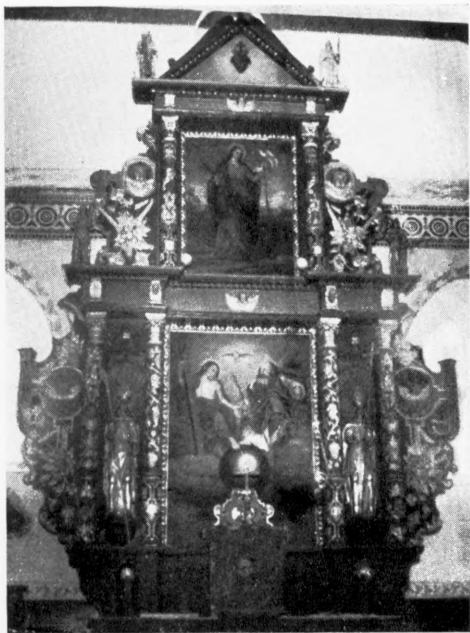

Fig. 56. Łobdowo, kościół par. Ołtarz główny pocz.
w. XVII i 1678 (s. 8).

Fig. 57. Osieczek, kościół par. Ołtarz główny pocz.
w. XVII i ok. 1700 (s. 17).

Fig. 58. Dębowa Łąka, kościół par. Ołtarz boczny ok. poł. w. XVII (s. 4).

Fig. 59. Łopatki, kościół par. Ołtarz boczny ok. poł. w. XVII (s. 9).

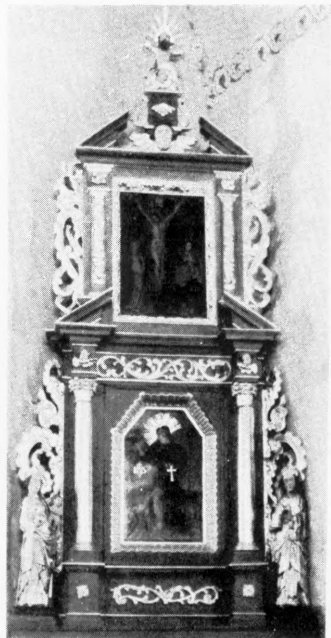

Fig. 60. Orzechowo, kościół par. Ołtarz boczny ok. poł. w. XVII (s. 16).

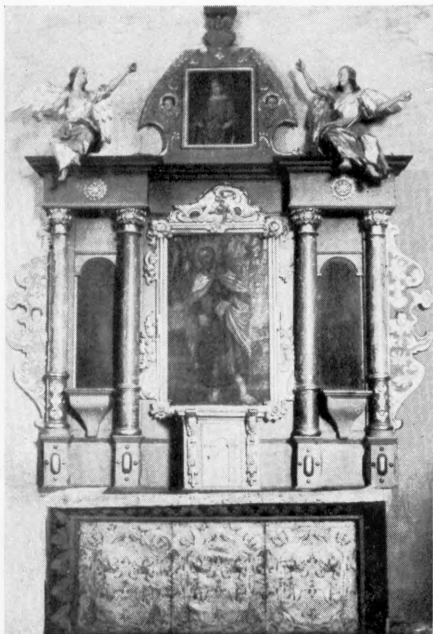

Fig. 61. Kurkocin, kościół par. Ołtarz boczny 1. poł. w. XVII i w. XVIII (s. 7).

Fig. 62. Dębowa Łąka, kościół par. Ołtarz główny 1615 i pocz. w. XVIII (s. 3).

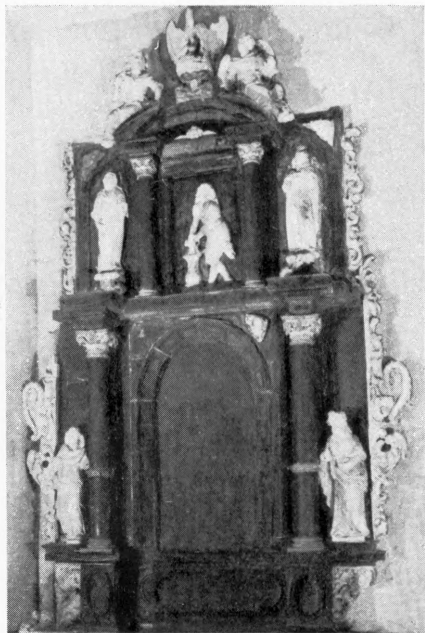

Fig. 63. Ryńsk, kościół par. Ołtarz boczny 1645
(s. 36).

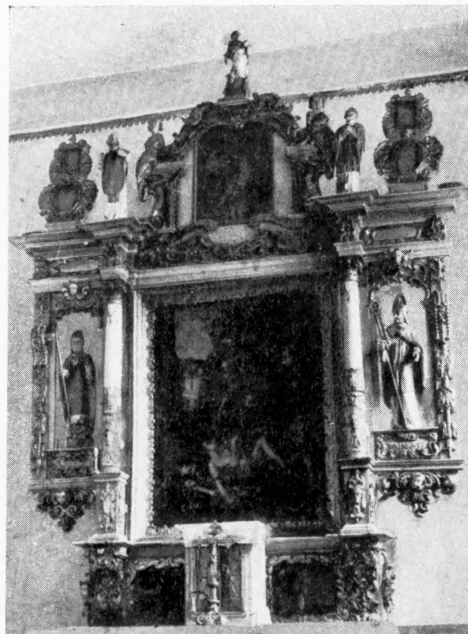

Fig. 64. Ryńsk, kościół par. Ołtarz główny ok. poł.
w. XVII (s. 36).

Fig. 65. Radzyn, kościół par. Ołtarz główny w. XVII/XVIII (s. 25).

Fig. 66. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Ołtarz główny ok. 1700 (s. 14).

Fig. 67. Wąbrzeźno, kościół par. Ołtarz główny I. poł. w. XVIII (s. 42).

Fig. 68. Radowiska Wielkie, kościół par. Ołtarz główny I. poł. w. XVIII (s. 20).

Fig. 69. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Ołtarz boczny ok. 1700 (s. 14).

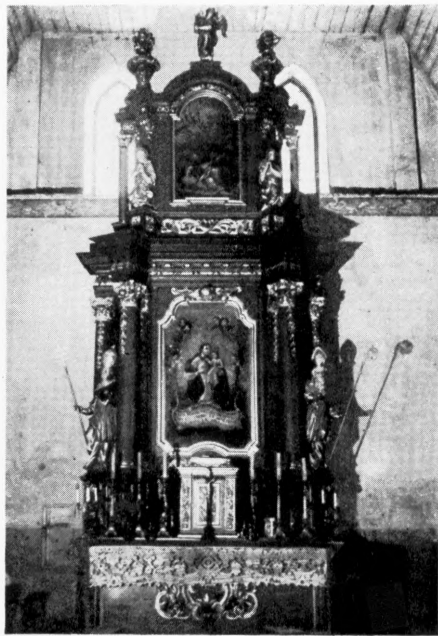

Fig. 70. Kurkocin, kościół par. Ołtarz główny 2. ćw. w. XVIII (s. 6).

Fig. 71. Ryńsk, kościół par. Ołtarz boczny pocz. w. XVIII (s. 36).

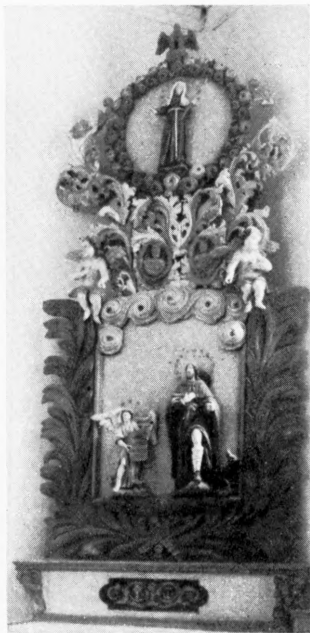

Fig. 72. Dębowa Łąka, kościół par. Ołtarz boczny 1. poł. w. XVIII (s. 4).

Fig. 73. Pluźnica, kościół par. Ołtarz boczny w prezbiterium 2. poł. w. XVIII (s. 18).

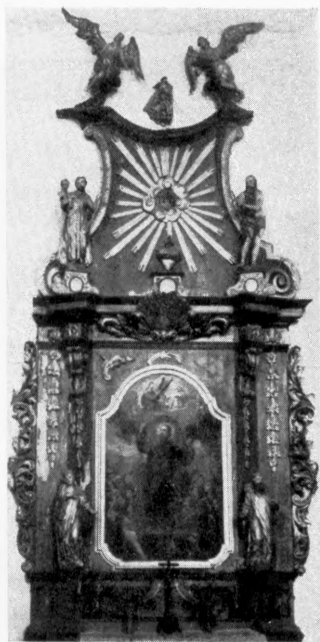

Fig. 74. Radzyn, kościół par. Ołtarz boczny 2. ćw. w. XVIII (s. 26).

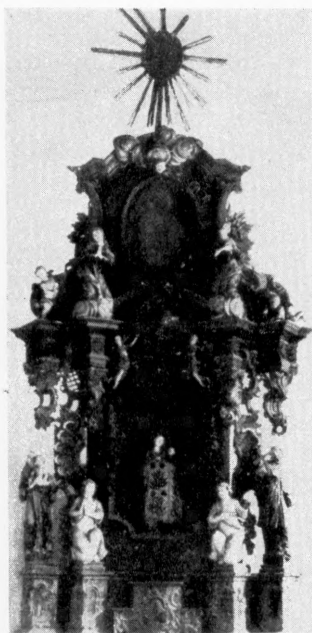

Fig. 75. Radzyn, kaplica św. Jerzego. Ołtarz główny 2. poł. w. XVIII (s. 28).

Fig. 76. Radzyn, kościół par. Ołtarz boczny 2. ćw. i koniec w. XVIII (s. 26).

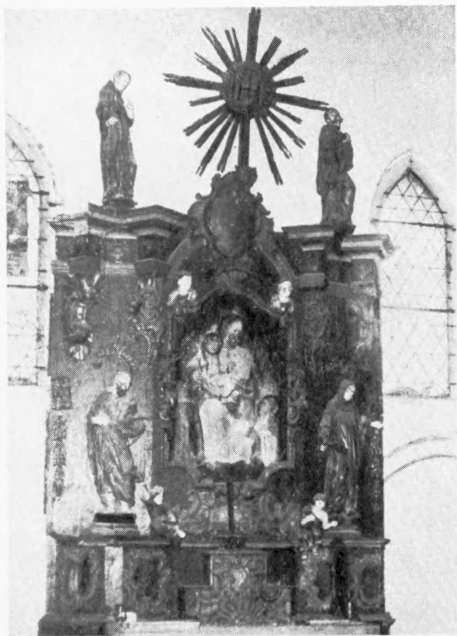

Fig. 77. Radzyn, kaplica św. Jerzego. Ołtarz boczny
2. poł. w. XVIII (s. 28).

Fig. 78. Radzyn, kościół par. Ołtarz w kaplicy Dąbrowskich
koniec w. XVIII (s. 26).

Fig. 79. Orzechowo, kościół par. Oltarz główny ok. poł. w. XVIII (s. 16).

Fig. 80. Orzechowo, kościół par. Oltarz boczny 2. poł. w. XVIII (s. 16).

Fig. 81. Rywałd, kościół kapucynów. Ołtarz główny ok. poł. w. XVIII (s. 39).

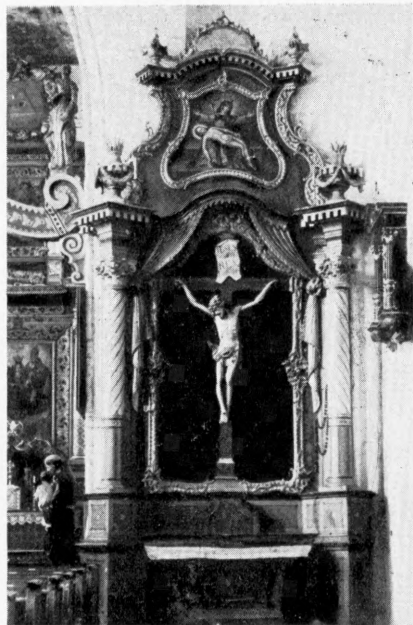

Fig. 82. Radzyn, kościół par. Ołtarz boczny 1820, wyk. M. Przemysławski (s. 26).

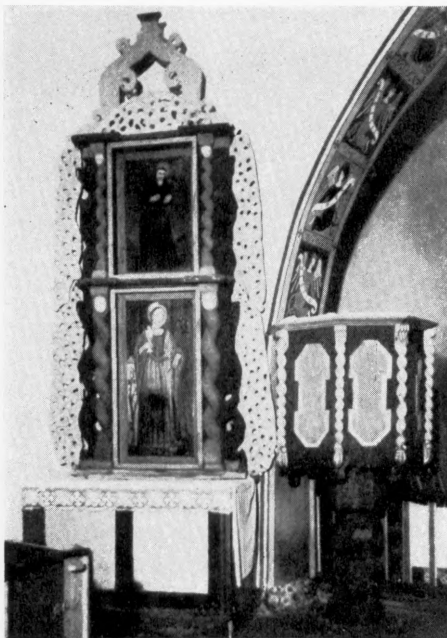

Fig. 83. Zielen, kościół par. Ołtarz boczny i ambona w. XVIII (s. 44).

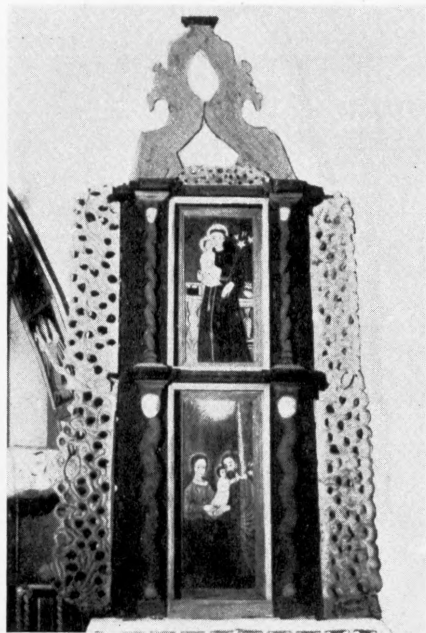

Fig. 84. Zielen, kościół par. Ołtarz boczny w. XVIII (s. 44).

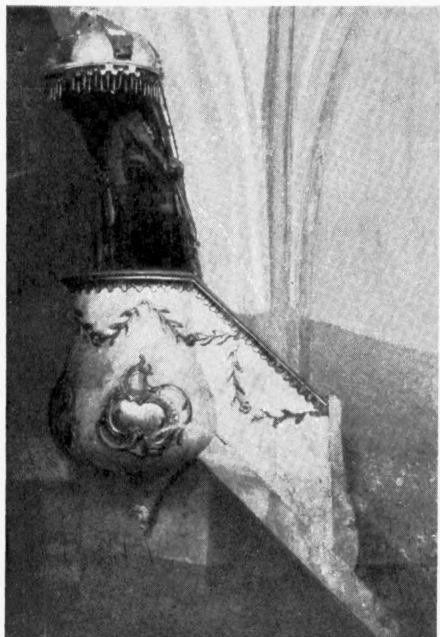

Fig. 85. Niedźwiedź, kościół par. Ambona 1794
(s. 12).

Fig. 86. Radzyn, kościół par. Ambona pocz. w. XIX,
wyk. *M. Przemysławski* (?) (s. 26).

Fig. 87. Pluznica, kościół par.
Chrzcielnica 2. poł. w. XVIII
(s. 19).

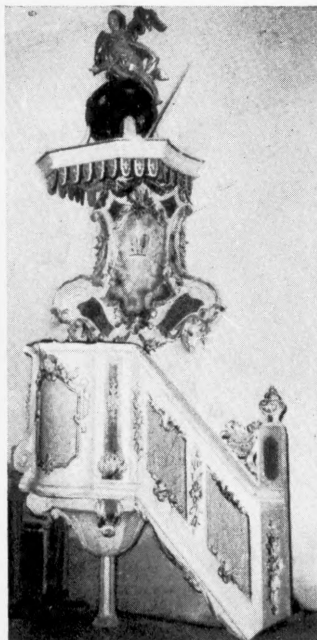

Fig. 88. Pluznica, kościół par.
2. poł. w. XVIII (s. 19).

Fig. 89. Łobdowo, kościół par.
Chrzcielnica koniec w. XVIII
i 1843 (s. 8).

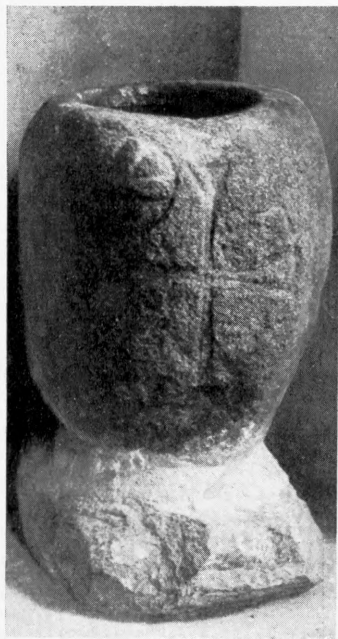

Fig. 90. Pluźnica, kościół par. Kropielnica w. XIV (s. 19).

Fig. 91. Ryśk, kościół par. Chrzciel-nica ok. poł. w. XVII (s. 36).

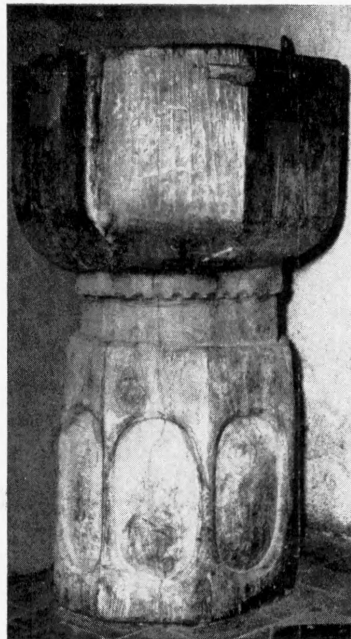

Fig. 92. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Kropielnica w. XVI (?) (s. 14).

Fig. 93. Radzyn, kościół par.
Chrzcielnica w. XVII/XVIII
(s. 26).

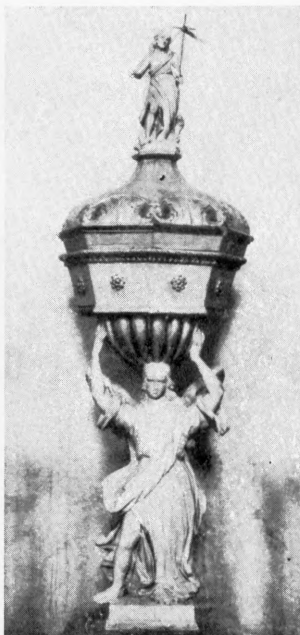

Fig. 94. Rywałd, kościół kapucynów.
Chrzcielnica w. XVIII (s. 39).

Fig. 95. Wąbrzeźno, kościół par.
Chrzcielnica 1. poł. w. XVIII
(s. 42).

Fig. 96. Radowiska Wielkie, kościół par. Chrztelnica
1. poł. w. XVIII (s. 20).

Fig. 97. Nowa Wieś Królewska, kościół par.
Chrzcielnica 2. poł. w. XVIII (s. 14).

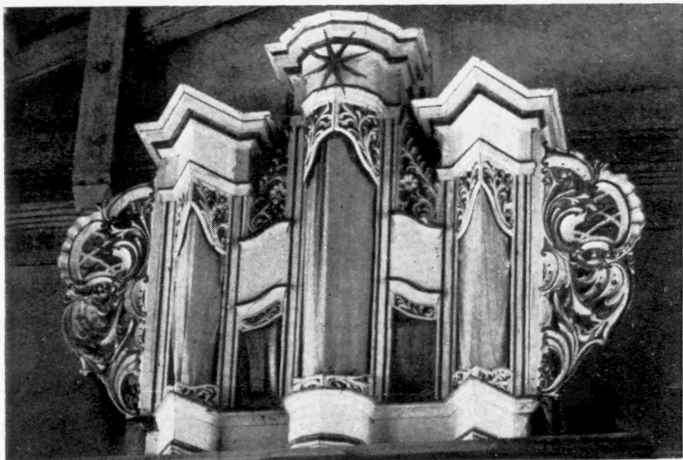

Fig. 98. Łopatki, kościół par. Prospekt organowy w. XVIII/XIX (s. 9).

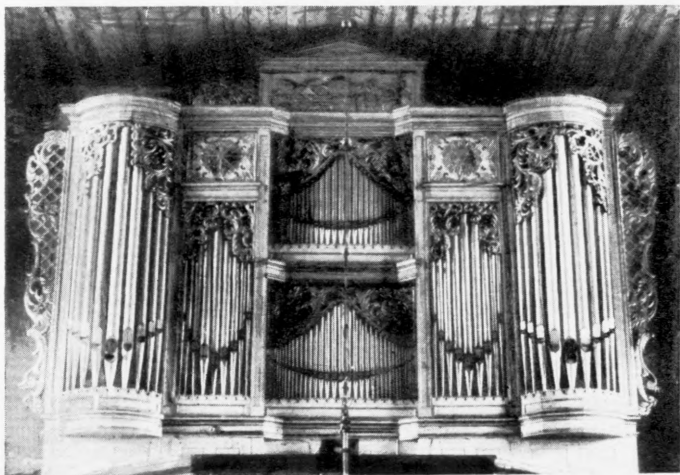

Fig. 99. Radzyn, kościół par. Prospekt organowy koniec w. XVIII (s. 26).

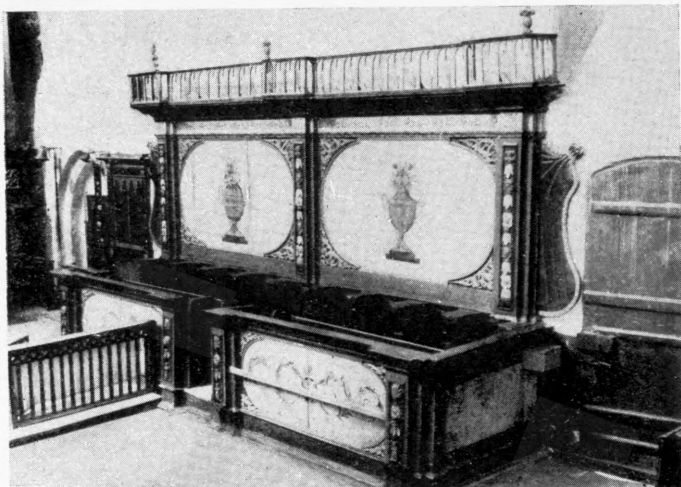

Fig. 100. Radzyn, kościół par. Stalle w. XVIII/XIX, sedilia w. XV (?) (s. 26).

Fig. 101. Ryńsk, kościół par. Ława kolatorska 2. ćw. w. XVII (s. 37).

Fig. 102. Wąbrzeźno, kościół par. Feretron 2. poł. w. XVIII, z obrazem Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej ok. poł. w. XVII (s. 42).

Fig. 103. Płużnica, kościół par. Feretron 2. poł.w. XVIII (s. 19).

Fig. 104. Radzyn, kościół par. Feretron 1. poł. w. XIX
(s. 26),

Fig. 105. Radzyn, kościół par. Feretron w. XVIII/XIX
(s. 26),

Fig. 106. Zieleń, kościół par. Fragment polichromii ze św. Marią Magdaleną 2. poł. w. XIV (s. 44).

Fig. 107. Zielonka, kościół par. Fragment polichromii ze sceną Ukrzyżowania 2. poł. w. XIV (s. 44).

Fig. 108. Radzyn, kościół par. Fragment polichromii stropu nawy przed 1680 (s. 25).

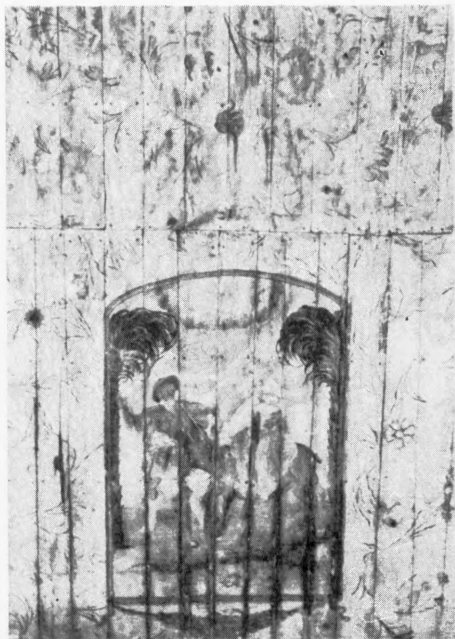

Fig. 109. Radzyn, kościół par. Fragment polichromii stropu nawy przed 1680 (s. 25).

Fig. 110. Dębowa Łąka, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. poł. w. XVII s. 4).

Fig. 111. Niedźwiedź, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. poł. w. XVII (s. 12).

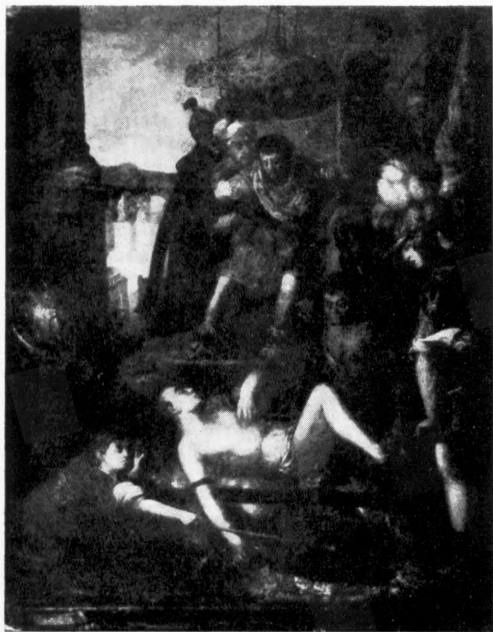

Fig. 112. Ryńsk, kościół par. Obraz Męczeństwa św. Wawrzyńca w. XVI/XVII (s. 36).

Fig. 113. Wąbrzeźno, kościół par. Obraz Chrystusa na Górze Oliwnej przed 1630, mal. *D. Crespi* (s. 42).

Fig. 114. Dębowa Łąka, kościół par. Obraz śś. Piotra i Pawła ok. 1615 (s. 4).

Fig. 115. Radzyn, kościół par. Obraz Zwiastowania ok. 1643, warsztat *B. Strobla* (s. 25).

Fig. 116. Radzyn, kościół par. Obraz Koronacji Matki Boskiej 1643, mal. *B. Strobel* (s. 25).

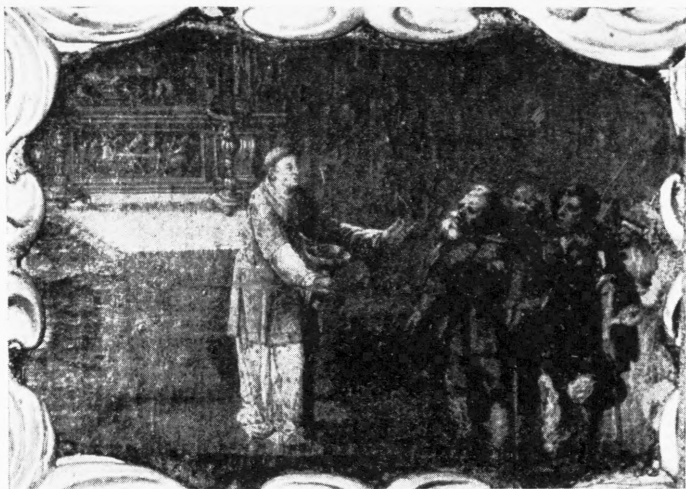

Fig. 117. Ryńsk, kościół par. Fragment predelli ołtarza głównego ok. poł. w. XVII, warsztat *B. Strobla* (?) (s. 36).

Fig. 118. Ryńsk, kościół par. Fragment predelli ołtarza głównego ok. poł. w. XVII, warsztat *B. Strobla* (?) (s. 36).

Fig. 119. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Obraz św. Rocha
ok. 1700 (s. 14).

Fig. 120. Orzechowo, kościół par. Obraz Adoracji
Matki Boskiej przez przedstawicieli różnych stanów
2. poł. w. XVII, sukienka ok. 1700 (s. 16).

Fig. 121. Ryńsk, kościół par. Obraz św. Antoniego 1. poł. w. XVIII, sukienka 2. poł. w. XVIII (s. 36).

Fig. 122. Ryńsk, kościół par. Obraz Matki Boskiej 1. poł. w. XVIII, sukienka 2. poł. w. XVIII (s. 36).

Fig. 123. Rywałd, kościół kapucynów. Obraz św. Antoniego z Dzieciątkiem, mal. S. Czechowicz (?) (s. 39).

Fig. 124. Radzyn, kościół par. Portret trumienny J. S. Dąbrowskiego 1673 (s. 26).

Fig. 125. Radzyn, kościół par. Portret trumienny niewiasty koniec w. XVII (s. 26).

Fig. 126. Radzyn, kościół par. Portret trumienny niewiasty koniec w. XVII (s. 26).

Fig. 127. Rywałd, kościół kapucynów. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem 4. ćw. w. XIV (s. 39).

Fig. 128. Radowiska Wielkie, kościół par. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem koniec w. XIV (s. 20).

Fig. 129. Kurkocin, kościół par. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. poł. w. XIV (s. 7).

Fig. 130. Zielień, kościół par. Rzeźby dwóch apostołów koniec w. XIV (s. 44).

Fig. 131. Kurkocin, kościół par. Rzeźby czterech apostołów 4. ćw. w. XIV (s. 7).

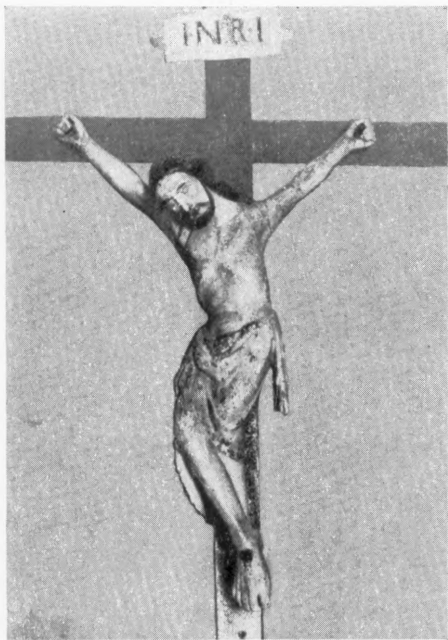

Fig. 132. Kurkocin, kościół par. Krucyfiks 3. ćw.
w. XIV (s. 7).

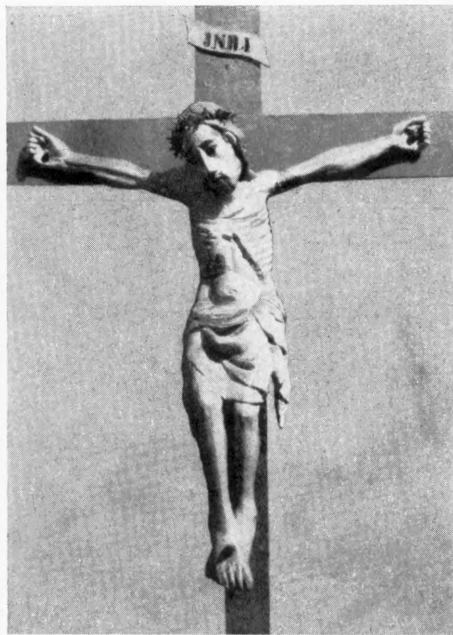

Fig. 133. Niedźwiedź, kościół par. Krucyfiks pocz.
w. XV (s. 12).

Fig. 134. Niedźwiedź, kościół par. Rzeźba św. Weroniki ok. 1400 (s. 12).

Fig. 135. Kurkocin, kościół par. Popiersie świętej koniec w. XIV (s. 7).

Fig. 136. Rywałd, kościół kapucynów. Rzeźba św. diakona 3. ćw. w. XV (?) (s. 39).

Fig. 137. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Rzeźba Boga Ojca 1508 (s. 14).

Fig. 138. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Rzeźba anioła 1508 (s. 14).

Fig. 139. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Rzeźba anioła 1508 (s. 14).

Fig. 140. Orzechowo, kościół par.
Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem pocz. w. XVI (s. 16).

Fig. 141. Radowiska Wielkie, kościół par.
Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem koniec w. XV (s. 21).

Fig. 142. Orzechowo, kościół par.
Rzeźba św. Marii Magdaleny pocz. w. XVI (s. 16).

Fig. 143. Kurkocin, kościół par. Rzeźba świętego ok. 1500 (s. 7).

Fig. 144. Radzyn, kościół par. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. ćw. w. XVI (s. 26).

Fig. 145. Rywałd, kościół kapucynów. Rzeźba Chrystusa Frasobliwego 1. poł. w. XVI (s. 39).

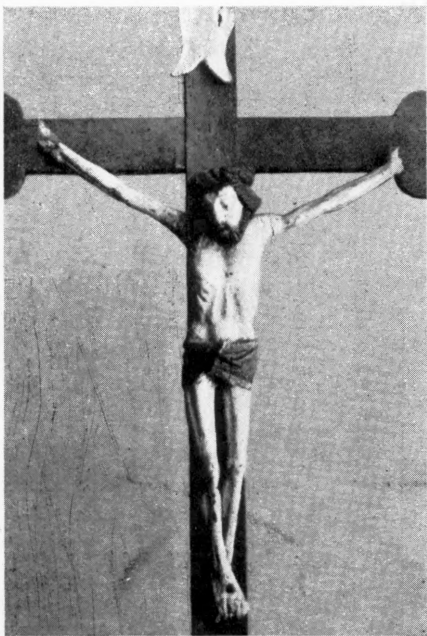

Fig. 146. Radowiska Wielkie, kościół par. Krucyfiks w. XVI (s. 21).

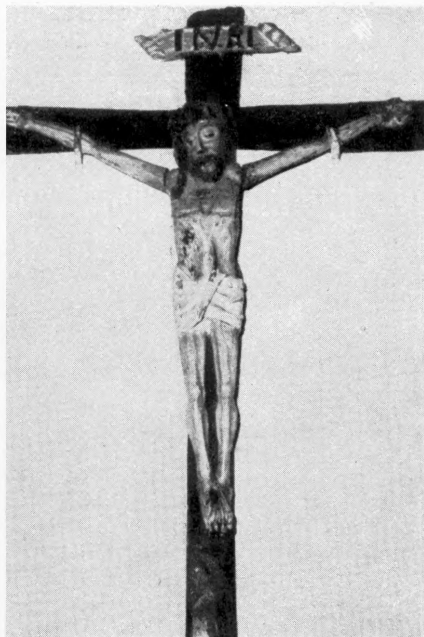

Fig. 147. Łobdowo, kościół par. Krucyfiks w. XVI (s. 9).

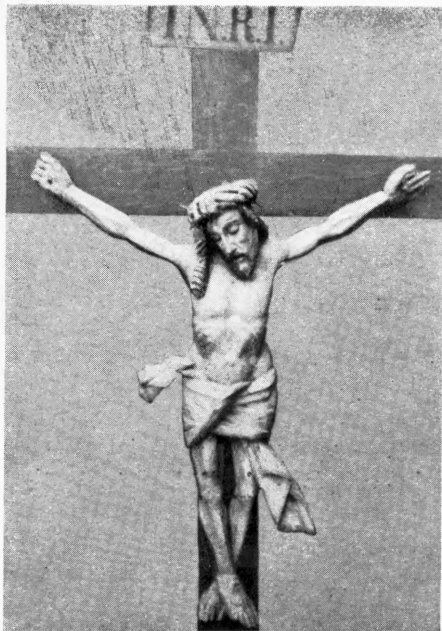

Fig. 148. Łobdowo, kościół par. Krucyfiks 2. ćw.
w. XVI (s. 9).

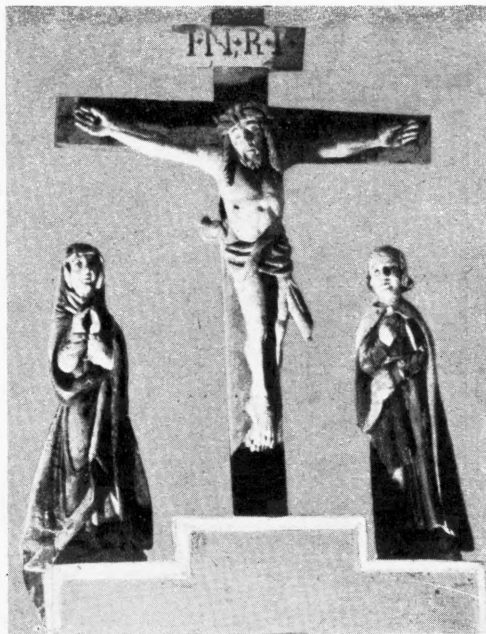

Fig. 149. Kurkocin, kościół par. Grupa tęczowa 2. pol.
w. XVI (s. 6).

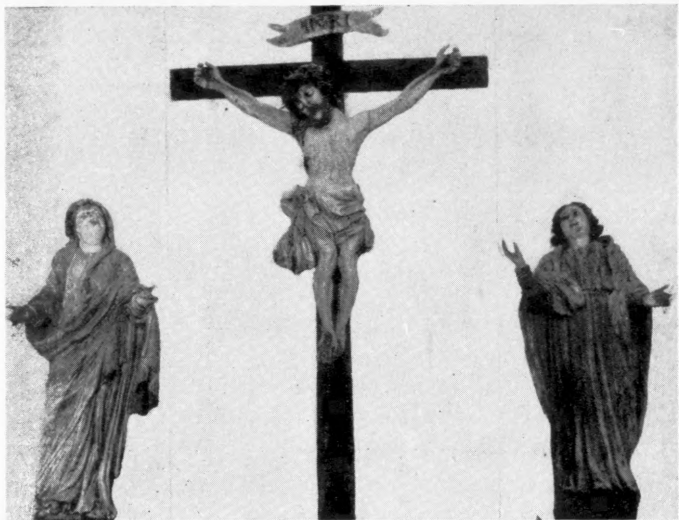

Fig. 150. Rywałd, kościół kapucynów. Grupa Ukrzyżowania 1. poł. w. XVIII (s. 39).

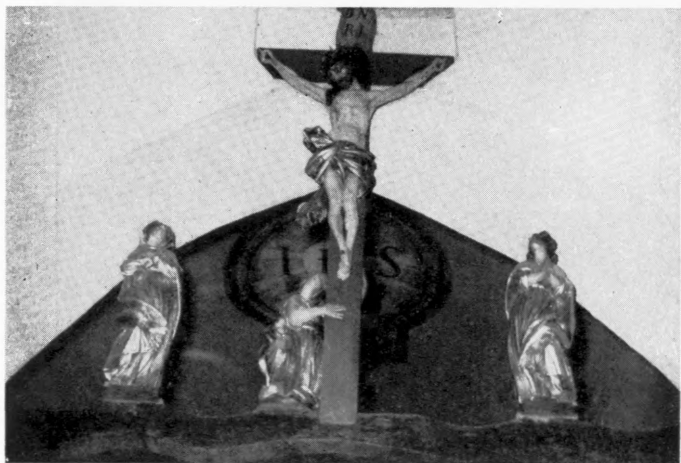

Fig. 151. Pluźnica, kościół par. Grupa tęczowa 2. poł. w. XVIII (s. 18).

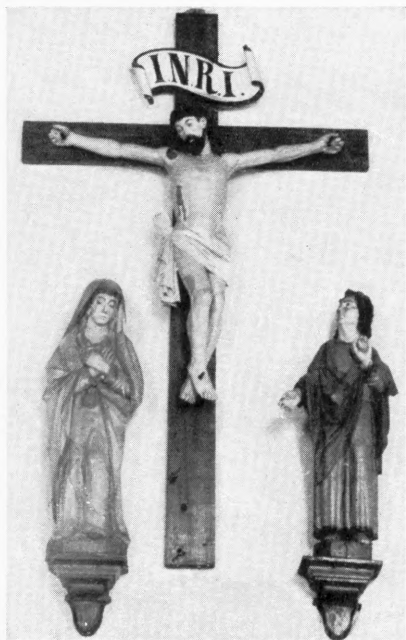

Fig. 152. Osieczek, kościół par. Grupa Ukrzyżowania 2. poł. w. XVII (s. 17).

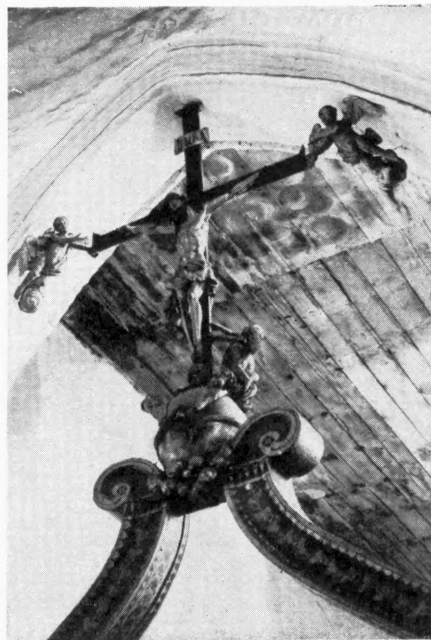

Fig. 153. Radzyn, kościół par. Grupa tęczowa 1. poł. w. XVIII (s. 23).

Fig. 154. Ryńsk, kościół par. Rzeźba świętego z ołtarza 1645 (s. 36).

Fig. 155. Ryńsk, kościół par. Rzeźba świętego z ołtarza 1645 (s. 36).

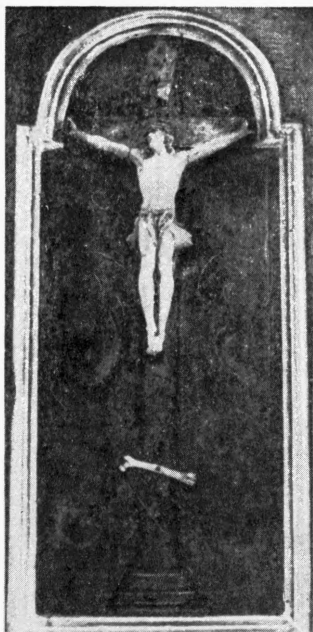

Fig. 156. Rywałd, kościół kapucynów. Krucyfiks na drzwiczkach tabernakulum ok. poł. w. XVIII (s. 39).

Fig. 157. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. 1700 (s. 14).

Fig. 158. Ryńsk, kościół par. Rzeźba św. Wojciecha w ołtarzu głównym ok. poł. w. XVII (s. 36).

Fig. 159. Rywałd, kościół kapucynów. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem 4. ćw. w. XIV, sukienki w. XVII/XVIII, votum 2. poł. w. XVIII (s. 39).

Fig. 160. Wąbrzeźno, kościół par. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem gotycka (?), vota w. XVIII i XIX (s. 42).

Fig. 161. Radzyn, kościół par. Rzeźby śś. Andrzeja i Piotra w. XVII/XVIII (s. 25).

Fig. 162. Wąbrzeźno, kościół par. Rzeźba anioła z ołtarza głównego 1. poł. w. XVIII (s. 42).

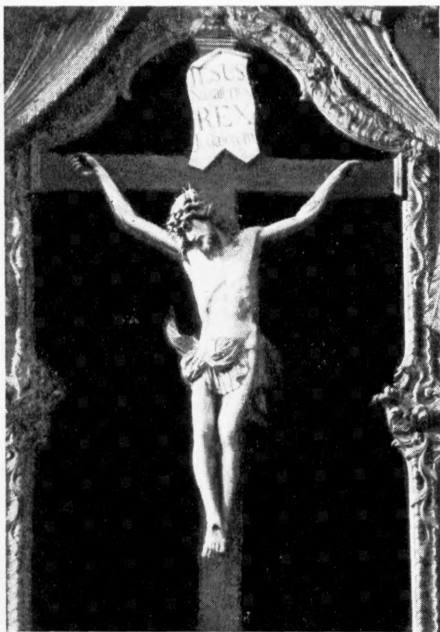

Fig. 163. Radzyn, kościół par. Krucyfiks wyk. *M. Przemysławski* 1820 (s. 26).

Fig. 164. Łopatki, kościół par. Krucyfiks 1. poł. w. XIX (s. 9).

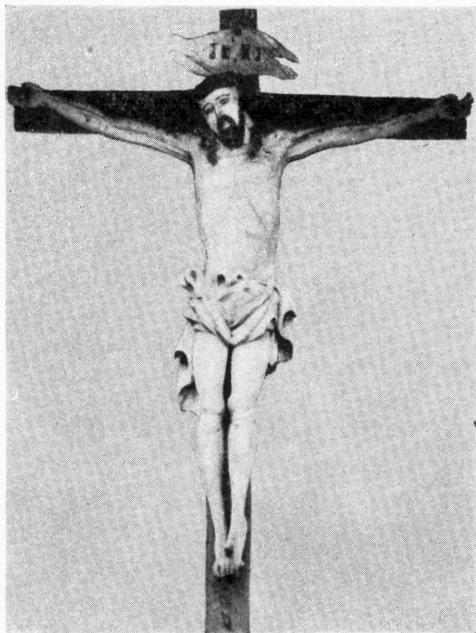

Fig. 165. Radzyn, kościół par. Krucyfiks 2. poł. w. XVII (s. 24).

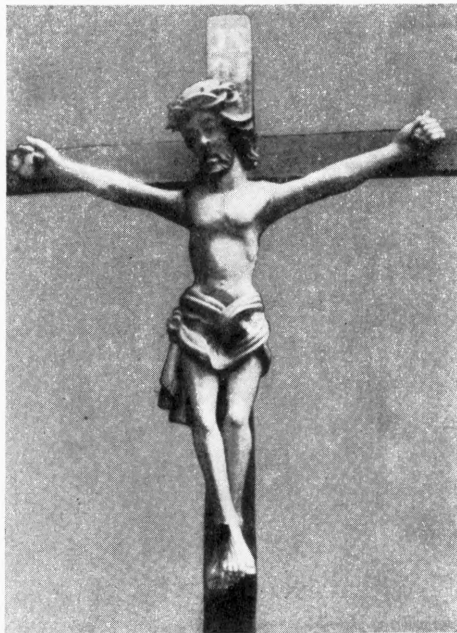

Fig. 166. Dębowa Łąka, kościół poewangelicki. Krucyfiks ludowy (s. 4).

Fig. 167. Łobdowo, kościół par. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego w. XVIII/XIX (s. 9).

Fig. 168. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Rzeźba św. Zofii w. XVIII (s. 14).

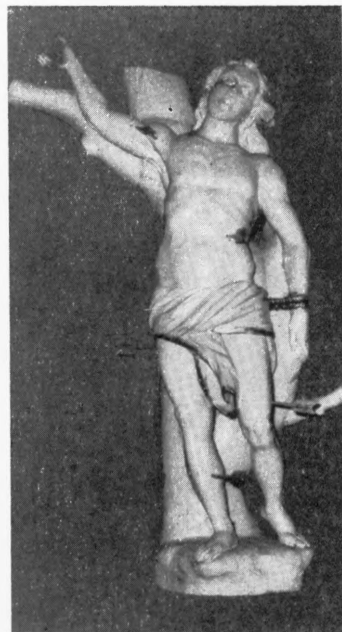

Fig. 169. Rywałd, kościół kapucynów. Rzeźba św. Sebastiana ok. poł. w. XVIII (s. 39).

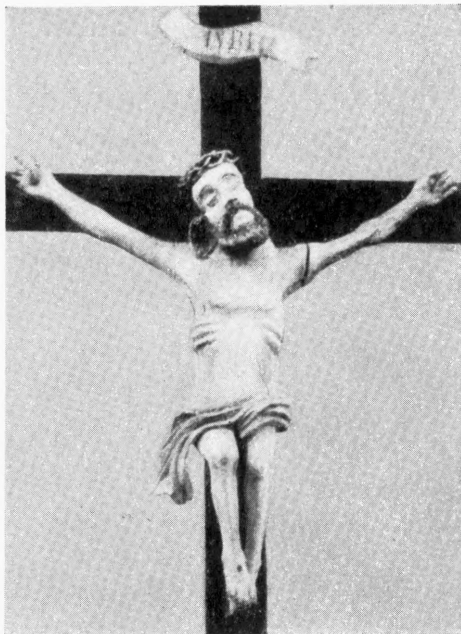

Fig. 170. Osieczek, kościół par. Krucyfiks w. XVIII (s. 17).

Fig. 171. Radzyn, kościół par. Płyta nagrobna Jana Plemięckiego zm. 1541 (s. 26).

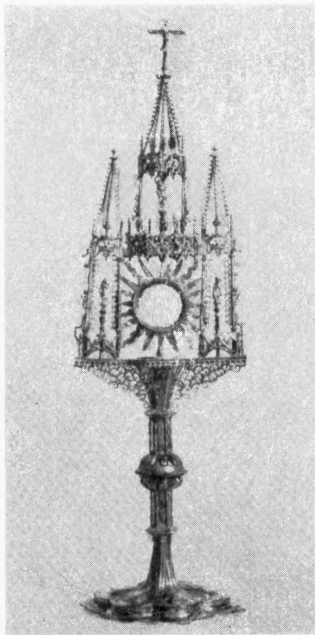

Fig. 172. Wąbrzeźno, kościół par.
Monstrancja pocz. w. XVII (s. 42).

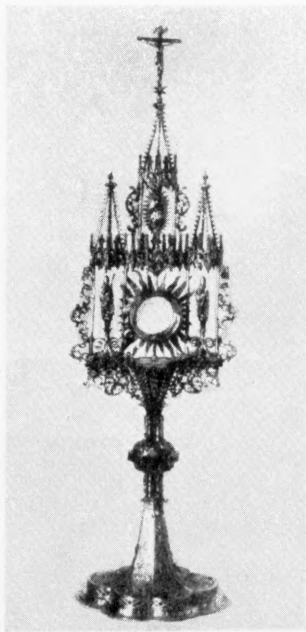

Fig. 173. Ryńsk, kościół par.
Monstrancja pocz. w. XVII (s. 37).

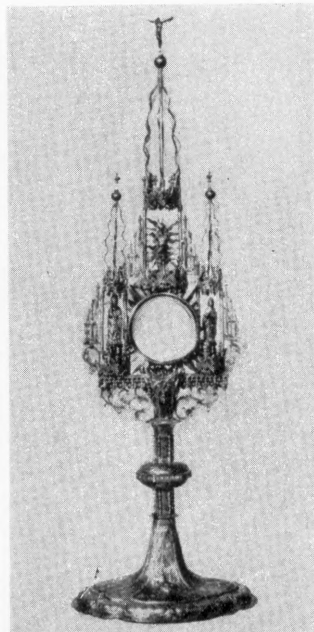

Fig. 174. Orzechowo, kościół par.
Monstrancja pocz. w. XVII (s. 16).

Fig. 175. Dębowa Łąka, kościół par.
Monstrancja 2. poł. w. XVII złotnik
S. Petersen, gloria w. XIX (s. 4).

Fig. 176. Nowa Wieś Królewska, kościół par.
Monstrancja 2. poł. w. XVII,
złotnik *J. Sachs* (s. 15).

Fig. 177. Osieczek, kościół par. Monstrancja 2. poł. w. XVII, gloria w. XVIII/XIX (s. 17).

Fig. 178. Rywałd, kościół kapucynów. Monstrancja 1753, złotnik *L. Regnard* (s. 39).

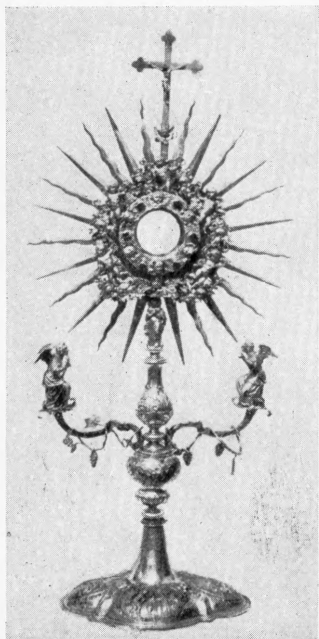

Fig. 179. Radzyn, kościół par. Monstrancja 1725, złotnik *J. Hausen II* (s. 27).

Fig. 180. Niedzwiedz, kościół par. Monstrancja 1751, złotnik *MB* (s. 12).

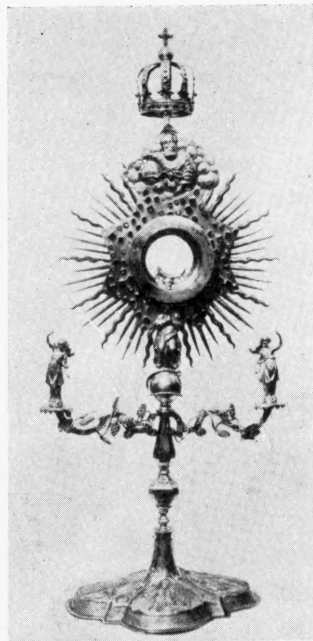

Fig. 181. Radzyn, kościół par. Monstrancja 1. poł. w. XVIII, złotnik *J. Hausen II* (s. 27).

Fig. 182. Radzyn, kościół par. Kielich w. XIV/XV
(s. 27).

Fig. 183. Ryńsk, kościół par. Kielich pocz. w. XVII
(s. 37).

Fig. 184. Wąbrzeźno, kościół par. Kielich 1. poł. w. XVII (s. 42).

Fig. 185. Radzyn, kościół par. Kielich 1647 (s. 27).

Fig. 186. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Kielich 2. poł. w. XVII (s. 15).

Fig. 187. Orzechowo, kościół par. Kielich 1647 (s. 16).

Fig. 188. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Puszka koniec w. XVII, złotnik PF (s. 15).

Fig. 189. Niedźwiedz, kościół par. Kielich 3. ćw. w. XVIII, złotnik MB (s. 12).

Fig. 190. Radzyn, kościół par. Pacyfikał 1600, stopa koniec w. XVII, złotnik CS (s. 27).

Fig. 191. Rywałd, kościół kapucynów. Puszka 1771 (s. 39).

Fig. 192. Ryńsk, kościół par. Pacyfikał 2. poł. w. XVII (s. 37).

Fig. 193. Radzyn, kościół par. Taca 1619 (s. 27).

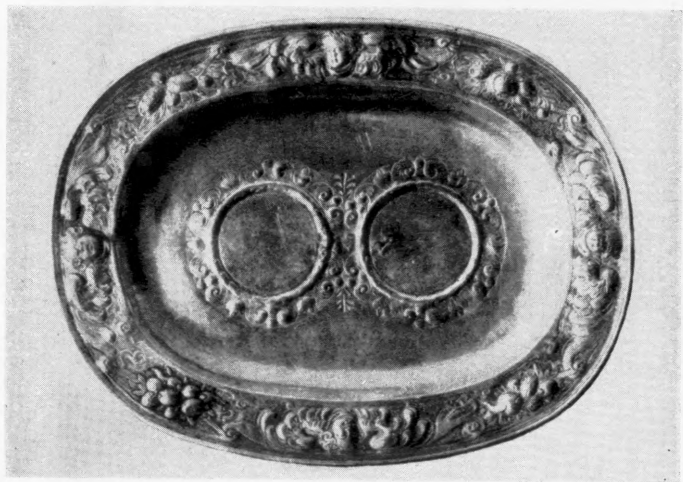

Fig. 194. Radzyn, kościół par. Taca 2. ćw. w. XVII, złotnik Z. Lange (s. 27).

Fig. 195. Wąbrzeźno, kościół par. Lampa wieczna
ok. 1700 (s. 42).

Fig. 196. Dębowa Łąka, kościół par. Reflektor 2. poł.
w. XVII (s. 4).

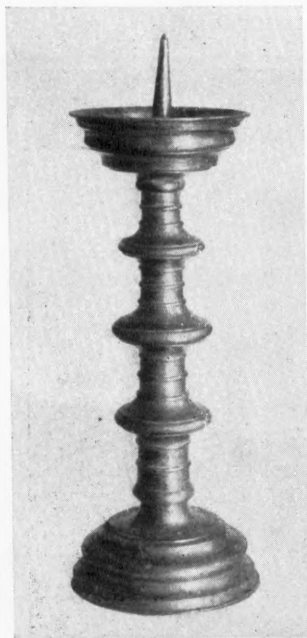

Fig. 197. Nowa Wieś Królewska, kościół par. Lichtarz w. XVI/XVII (s. 15).

Fig. 198. Rywałd, kościół kapucynów. Lichtarz l. poł. w. XIX (s. 39).

Fig. 199. Ryńsk, kościół par. Lichtarz w. XVIII (s. 37).

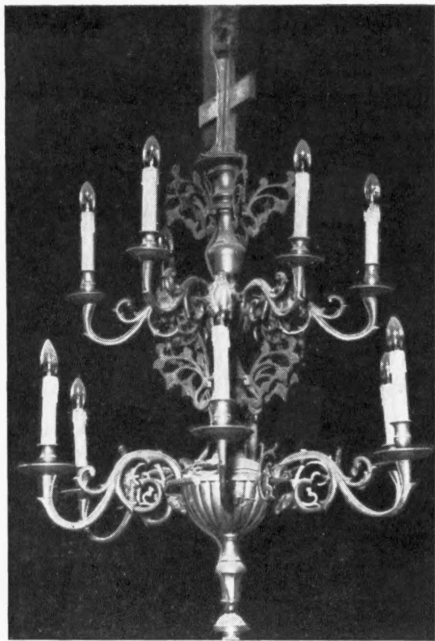

Fig. 200. Rywałd, kościół kapucynów. Pająk 2. poł.
w. XVIII (s. 39).

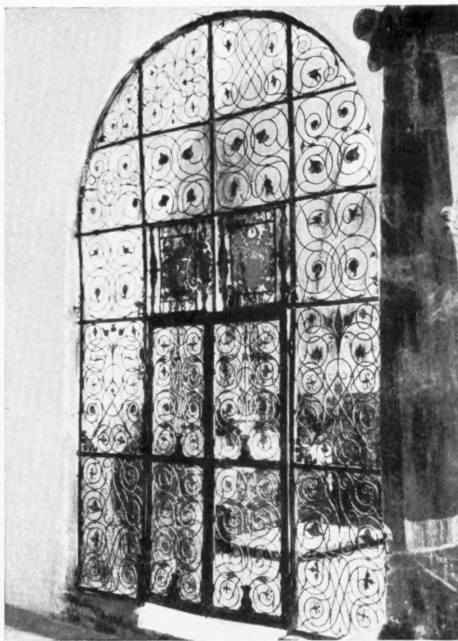

Fig. 201. Radzyn, kościół par. Krata kaplicy Dąbrow-
skich 1587 (s. 25).

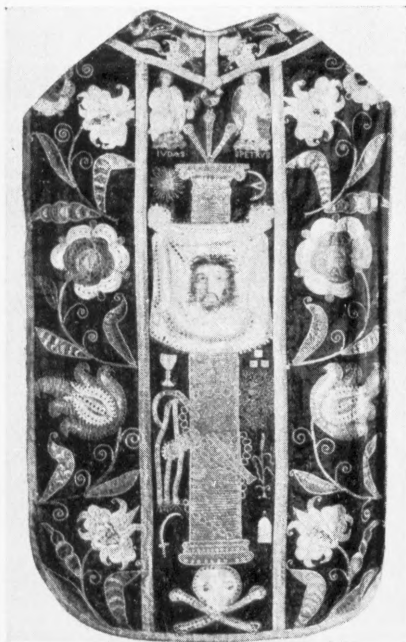

Fig. 202. Radzyn, kościół par. Ornat pocz. w. XVIII, tył (s. 27).

Fig. 203. Radzyn, kościół par. Ornat pocz. w. XVIII, przód (s. 27).

Fig. 204. Radzyn, kościół par. Ornat 1741
(s. 27).

Fig. 205. Radzyn, kościół par. Dalmatyka 1715 (s. 27).

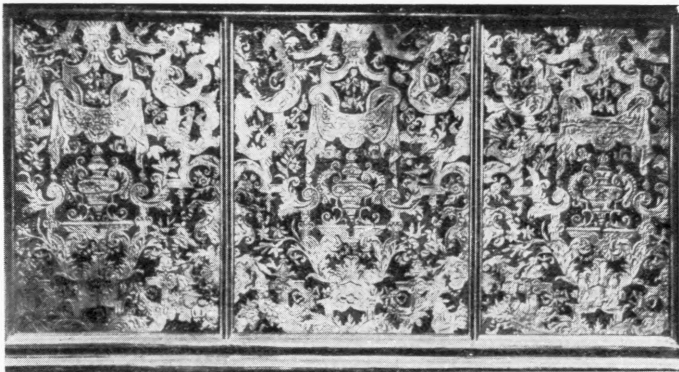

Fig. 206. Zielń, kościół par. Antependium ołtarza głównego ok. 1730 (s. 44).

Fig. 207. Radzyn, kościół par. Kapa pocz. w. XVIII, fragment (s. 27).

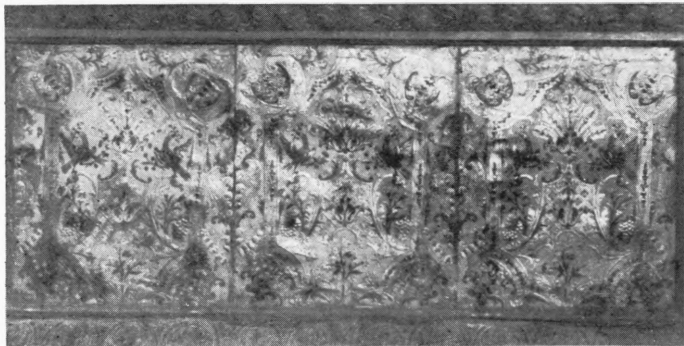

Fig. 208. Kurkocin, kościół par. Antepedium ołtarza bocznego ok. 1730 (s. 7).

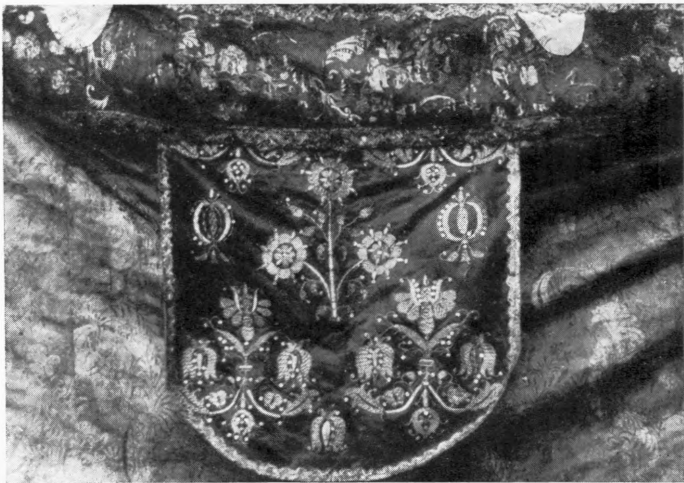

Fig. 209. Radzyn, kościół par. Kapa pocz. w. XVIII, fragment (s. 27).

Fig. 210. Radzyn, kościół par. Velum pocz. w. XVIII (s. 27).

Fig. 211. Radzyn, kościół par. Obrazek św. Wawrzyńca, haft i aplikacja w. XVIII (s. 28).